

«З Лебедина до своїх утікаю,» — відповів гість.

Сердюк казав коня відвести до стайні, а вершника попрохав до вартівні. Цей ішов, похитуючися на ногах, як моряк, що давно суші не бачив.

У вартівні обдало його теплом, запаморочив дим, світ йому закрутився, мало не впав.

Посадили на лавку, натирали снігом, трусили.

Десь і горівка взялася.

«Випий чарку зразу й нагрієшся,» — припрошували та він буцім не розумів. То затулював повіками очи, то розтулював і дивився неприємно. «Та нужбо, випий, християнська душе, бо задубієш, дурний!» — приговорювали до нього, вливаючи горівку крізь заціплені зуби.

«Положім його на бокун, лежати все таки краще».

І положив парубка, як мерця на лаві.

«Десь також розум посилати людину на таку заметіль».

«Я й собаки не вигнав би з хати. Добре, що з вовками не зустрінувся».

«Вовки не голодні тепер. Гадаєш, мало поживилися в Батурині».

«Над вовками святий Юр рейментує. Як кого дозволить зісти, то зідять, а не дозволить, так навіть не тронуть».

Парубок приходив до себе.

«Принесіть котрий сала,» — жартував великан. — «Якщо він до сала не схопився, так це не справедливий козак».

«Та він мабуть і до дівки не став би».

«Але до костий то так,» — колов щасливого грача, той, що програвся до нитки.

Парубок усміхався добряче. Його обдало тим прихильним, товариським повітрям, якого поза козацьким життям не знайдеш. Був молодий, двайцятилітний, обличчя мав тонке, більше дівоче, як козацьке, вус ще не вкорінився добре, такий вус, що його ще пальцями треба зі шкури на верх підтягати.

Сердюки раді були гостеві. Все таки хтось новий прибився і може щось нового почують.

Не давали йому спокою, питалися.

Відповідав на силу.

«Так ти з Лебедина кажеш?»

«Егеж з Лебедина,» — відповів, ніби кригу в хату вкотив.

Лебедин, це було страшне слово. Приходили на гадку колесо, шини, палі. Там Мазепинців карали.

І хотіли, щоб розказував про ті кари і раді були, щоб мовчав.

Парубок, промовивши «Лебедин», примкнув повіки і біля його уст появилася морщина болю, ніби і його там на муки брали.

«Ти втік?» — приставали до нього.

«Егеж,» — відповів ніби крізь сон і задрімав.

«Хай спить. Нема ліку над сон,» — рішили і не раді, що не дові-

далися нічого нового, розбрились гуртами по вартівні. Хто в кости кидав, хто вірла грав. Влюблений козак знов плечима об стіну оперся, голову в гору задер і зітхаючи вдивлявся у стелю.

Вітер трохи ушух, другі півні співали.

Знов змінювалися варти.

«Ще радять?»

«Бог знає. В гетьманових покоях ще світиться. Кендзеровський снується кругом. Дивиться попід вікна, чи не заглядає хто та не підслухує».

«Цей нікому не вірить, навіть Рачкові ні».

«Рачкові найменше вірити можна. Ті блазні лиш дурними прикидаються, а вони мудрійші від нас».

«Як від кого. Але вірні. Скорше Апостол гетьмана зрадить, ніж Рачок».

«Вже оден апостол відрікся свого учителя».

«Не говори. Данило не з таких».

«Зробить Данило, що йому буде мило. Побачиш».

Парубок спав неспокійно. Кидав собою, аж нараз сів, потер лоб, очима повів кругом. А тоді зсунув ноги з лавки і попросив пити.

Випив три чарки зразу.

«Оттак було давно зробити. Видно, небоже, що ти козак».

«Бурсак,» — відповів той. — «Лебединський попович».

Здивувалися козаки. «Так чогож тобі було втікати?» — питалися.

«Дайте, розкажу». Обтер долонями лице і почав.

«Як на гетьмана анатему кидати мали...»

«На гетьмана? Анатему?... Що тобі приснилося, хлопче?»

«То ви нічого не чули?»

Дивилися на нього, як на божевільного. «Чи одно ми чували, але такого ні. На гетьмана Івана Степановича Мазепу, щоб анатему кидать? Ні, ні, тобі щось братчику, в голові не тес».

«Як не хочете, так не вірте. Не приїхав я тут, щоб вас дурить. Правду кажу, одного слова не збрешу. І не гадайте, що мені щось у голові поспувалося, — хоч тепер і збожеволіти не важко. Але я дякувати Богові милосердному при пам'яті».

Раменами здвигали й головами похитували, а бурсак розказував. «Отож, як відомим стало, що архиєреї у Глухів понаїздили, щоб виклиняти Мазепу, то нас кількох Лебединців, що в київській академії вчилися, сказали собі, до такого безбожного діла рук своїх не приложимо. Навіть як співаки ні! Невжеж ми не величали й не славословили, що він для академії зробив? Невжеж ми не величали й не славословили його, не підносили апотеку, як добродієві своєму? А тепер, щоб виклиняти, з церкви святої рикидати, проклинати від роду в род?»

«І що? І що?» — загуло кругом.

«Цілу ніч билися ми з гадками, що нам робить, щоб спинити це погане діло. Була гадка, (не смійтеся, ми молоді, старечого розуму не

маємо), була гадка, тягнути жереб. Хто витягне, тому й підкрастися до царя...»

«До царя? Підкрастися? — зашепотіли сердюки.

«Підкрастися і — вбити», — докінчив бурсак важко зітхаючи.

Він сказав щось таке просте, а разом з тим таке дивне, що нікому й на гадку не приходило.

«Вбити царя?»

«Гадаєте не вбивали?» — відповів палко бурсак.

«А скільки кесарів римських не своєю смертю померло! Гадаєте гріх? Бог простив би за деспота такого. Мало він намучився людей. Та не було такого, щоб сказав: нам треба це зробити, ми зробимо... А жаль, великий жаль!» І його обличчя скривилося.

Сердюки збилися в купу біля оповідача, щоб якого слова не пропустити.

«І що? І що?»

«На другий день кажуть мені апостола читать. (У мене голос такий, що другого нема). «Не буду, кажу». А вони до мене: «мусиш. Сам цар слухатиме». І батько й мати, всі пристають до мене: «читай, а я затявся і — «ні». Аж десь до начальства дійшло. Прийшли і забрали мене. Посадовили в холодну. А в городі парад. Дзвони грають, гармати ревуть, аж земля дріжить. Пянство таке, що тверезого мабуть у цілому городі не було. Отож з того і скористала мати моя. Довіреніх людей післали, а за городом і кінь чекав. Сів я і при допомозі Божій якось до вас добився».

Скінчив і відсапнув, ніби камінь важкий йому з грудий скотився.

Сердюки вже не приставали до нього з питаннями. Довідалися хто він таке, і раді були погостити. Десь і закуска взялася і плящину добули.

«Випий чарку, веселіще стане».

Відпрошувався, ніби соромився.

«Горівка, не дівка, з ума не зведе, лиш на деякий час в голові запо-рошить», — заохочували.

«А може ти тому не пєш, що діла не зробив? Підіжди, ще молодий, — поспієш! Деякий і постарівся і нічого путнього не втяв».

«Випий же! Нагрієшся, а то зубами дзвониш, буцім ти не попович, а паламаренко».

Гість ніби й справді не своїми зубами їв і позиченим ротом випивав чарку.

«Пиймо, доки є, бо хто зна, як завтра буде. Москви і Шведа насунуло такого, як хмара, повідудлюють усьо, а нам прийдеться хіба воду пити».

«Добра вода, бо не мутить ума», — доповів котрийсь.

«Мабуть тобі давно вже помутило, коли ти таке кажеш. Водиця жабаб годиться, а не нам. Нашої жаги водою не вгасити».

«Так, так. Нашої жаги водою не вгасити», — повторив сумно той, що вдивлявся у стелю.

Другі півні піли. Вітер зривався знову і конче хотів дерева з корін-нем повивертати.

В хату скочило щось мале, обсніжене і від інею заволохачене.

«Вечора доброго панам!» — запищало.

«А! Рачок з болота виліз», — відповіли. «Пане Рачок! Просимо ва-шеці сідати!» — і котрийсь ухопив його на коліна.

Гетьманський весельчак, як кіт з колін зістрибнув і на боцуні при-сів. «Хами! Шляхтича пошанувати не вміють. Подай такому палець, а він за руку тягне».

«Так тебе й за голову нема що тягнути; скачи за пазуху, нагрієшся!»

«Або у карман лізь!»

«А, очиб вам повилазили, негодя! Лиш горівку тягнуть, а битися нема кому», — відтинався Рачок.

«Так ти за нас бєшся, правда? Але язиком».

«А ви і язиками не втнете. Не знаю до чого вас Господь создав», — і баламкав у воздухах ногами.

«А ваша милість», — приставали до нього козаки, — «хай у друге на такий вітер не виходять, бо пєрве та закине на яку там дзвіницю, що годі буде й здійснити».

«Підождіть позакидає вас у bagno, чортові діти», — лаявся Рачок. — «Не знаю, пощо земля носить таку ледачу на собі».

«Цитьте!» — буцім то заспокоював великан своїх товаришів, — «цитьте! Не сердьте їх милости, а то побють. Їх милість трудні, — від дівчини вертають». Козаки сміялися. Рачок також.

«Гадаєте, жадна мене не хоче?» — говорив, змінюючи голос. — «Ого, го! Та я, бачите, дорожу собою».

«Відомо, відомо, є чим. Але дійсно звідкіля це ваша милість верта-ють? Чи не з гетьманської ради?»

«А хочби...»

«Так повіджете, що там урадили такого?»

«Що врадили?...» — і Рачок задумався. — «Не твого розуму діло», — відповів і махнув рукою.

Що лиш тепер буцім то й запримітив незнайомого і грізно спитав: «А ти хто такий будеш, хлопча? В якого пана зі стричка відірвався?»

«Ов, пане Рачек», — схопилися козаки: — «щось ви собі за дуже позваляєте. Не смійте обиджати нашого гостя. Він у Лебедині був».

«Лебедині?» — і Рачкове обличчя перемінилося в оден мент, ніби і його це грізне слово як ніодно друге вразило. В хаті втихло; — смер-тельним холодом повіяло по ній. Від того холоду вянула охота до жартів.

«В Лебедині... Так, так у Лебедині», — лебедів Рачок. — «Там ка-рають наших. Праведників карають, а грішних нагороджують. Така тепер правда на світі. А ти бачив?»

«Там від тих мук, ні очий не заплющиш, ні уший не затулиш», — від-повів гість. А Рачок додав:

«Колесують, вішають, на палях садовять. Цар до того охотник, знаю, знаю. А не придумав чого нового, цей кат?»

«Нового? Не знаю. Бачив як якимось кількох Мазепинців босоніж на леду поставили і ноги водою поливали, щоб примерзли».

Рачок скривився.

«Мовчи, вашець, мовчи», — і казав собі подати горілки.

Його обличчя зробилося таке, ніби він не горілку а людські сльози пив.

«І в Глухові був?» — спитав по хвилині. — «У Глухові, кажуть, гетьмана з уряду скидали. Бачив?»

«А вжеж, що бачив», — відповів парубок, але якимось не спішився розказувати. Ніяково було.

«Так розкажиж бо!» — наставляв Рачок.

«Розкажи, розкажи!» — гомоніло кругом.

Позсувалися до купи, обступили колесом гостя і він почав.

«Дня пятого, цього місяця, листопада, тричі вдарили з гармат. Загули тулумбаси і народ посунув на майдан. От, народ, скликають, так іде. Не дивуватися черні. Алеж бо і міщанські роди, від яких треба би більше розуму сподіватися, теж повиходили ще й дітий з собою позабірали, щоб дивилися на сором, доселі не бачений у нас. Весь майдан заройвся людьми, місцевими й нетамошніми, бо Глухів по збуренню Батурина буцімто якоюсь новою столицею зробився, і як уперед до Батурина, так тепер у Глухів неоден за ділом поспішає. Мабуть цей город ще такого зборища не видав. Чорняки, козаки, Москалі, черців, як воронів налетіло; наслухують, чи не балака хто проти царя та чи не жалус гетьмана Мазепи».

«А як почують?»

«Питаєте? Тоді, як круки на падло, так вони кидаються на нього, хочби це й жінка була, а хочби й недоліток тільки, «Мазепінець, ізменік!» — верещать. «І вже такому світа божого не видати...»

Оповідач спинився. Знати не легко йому оповідалося. Слова не радо вилітали з горла. Київський бурсак привик до тієї пошани, з якою там ставилися до гетьмана Мазепи, за його повсякчасне піклування церквою і просвітою, тому то й важко було розказувати про той глум, який у Глухові над тим самим гетьманом учинили. А слухачі принаглювали: «І що? І що?» — допитувався усякий.

«Посеред майдану поміст високий збудували і сходи до нього поставили. Посеред помосту — шибиниця».

«Шибиниця», — зашипіло кругом.

«Москаль і шибиниця, то одно».

«В царя шибиниця, то ласка. Колесо, паль, розжарена шина, це йому страсть».

«Крлєсувалиб їх чорти на тому світі».

«Мала потіха, панове, що на тому світі буде. Але на цім, дивіть, що він з нами творить!»

«Віддячимо, віддячимо, дасть Біг».

«Заки віддячите, розказуй вашець!» — перебив Рачок.

«Вдарили з гармат у друге і майдан московське військо обступило, з фузіями біля ніг. Не знаю, чи якого супротивлення боялися, чи для більшої паради. Але народ не супротивлявся...» — і оповідач зітхнув.

«Не супротивлявся народ», — повторив, — «тільки деяка дитина зжахнулася московських страховитих облич і хлипати стала. Мамаї заспокоювали дітий, «цить, донцю, цить, цар добрий, цар батюшка кривди тобі не зробить»».

«Не зробить. Підождіть! Прийде і на вас пора».

«Поки Москви, поти й Україні добра бути не може».

«Огонь не помириться з водою, а Україна з Москвою».

«То так ви гадаєте, а простий народ все Москалі піддурять».

«Наш чоловік себе за хитрого має, та Москаль куда хитрійший».

«Бо не згідливі ми».

«Трускі. В нас тепер або Кочубеї, або Скоропадські, а Виговські і Богуни де?»

«Розказуй, вашець, розказуй», — наглив Рачок.

«В гирлах вулиць, що до майдану ведуть, Меншікова драгуни ескадронами поставали. Коні іржать, квичать, на людей наступають, — крик такий! Аж ось і в третє ревнули гармати і мені аж в очах замихтіло. Наші генеральні й полкові старшини в контушах та в шубах соболєвих, духовенство в ризах дорогоцінних, а попереду Меншіков і Головкин з ордерами й хрестами на поміст увіходять, аж сходи тріщать. Щось там московські охвіцери скомандували, якби їх шилом в черева шпигнув, щось зверещало військо і загарчали їхні барабани».

«Ведуть — ведуть!» — зашумів народ і став до помосту перти, — гвардисти царські на силік порядок штиками держали. «Ведуть, ведуть!...»

Двох катів у червоних убраннях, ніби з кривавої купелі повискакували, тягнули страхопуда, «чучело», як Москалі кажуть. На ньому гетьманське вбрання, в руках коштур, ніби булава, а на грудях Первозванний Андрей, котрого, як знаєте він був другим із черги каваліром. І поставили тую куклу під шибинецею, буцім то гетьман Іван Степанович стоїть... Стоїть».

«А народ що?»

«Не знаю. Мені потемніло в очах. Не бачу нічого, ніби дим, ніби мряка якась. Чую тільки, читають щось. Вихвалюють царя і його ласки для Українського народу; а гетьмана зневажають. Не цар, а він усякі здирства чинив, народ податями обкладав, віру святу православну езуїтам запродати гадав, а Україну від Росії відірвати зібрався, щоб її через руки Карла знов польському королеві Станіславу у вічне погноблення передати. Народ слухав і окхав, бо що йому більше було робити? Полки стародубський, чернігівський, ніжинський у царя під рукою, гетьман зі своїми вірними Бог знає де, а Чечель з Кенігзеном на господ-ньому суді стоять. Що народ може, коли війська не має? Може хто і кулак затискав і скреготав зубами, може кому й розривалося серце»

на двоє, слухаючи тих московських брехень та ніхто в голос протиставитися не смів, — ніхто... І тоді виступив світліший князь Меншіков і виступав народів, що не годиться, щоб такий облудник та ізмінник як Мазепа був каваліром найвищого царського ордену, і тому він, князь Меншіков, з припоручення самого царя патент на чин каваліра, виданий свого часу бувшому гетьманові Мазепі роздирає. І роздер на позовж, на поперек і ще раз і ще і шматочки з вітром пустив.

А тоді орден св. Андрія з того чучела здерли і катюгам знак рукою дали. Один з них почіпив на шию манекіна мотузок, прискочили, вхопили і чучело на шибиницю потягнули.

Що далі, — не знаю, бо я вже не слухав і не дивився. Розказували тільки, що тогож дня у вечері полковників по одному до князя Довгорукого закликали і вони послушно і без ніякого супротивлення обіцялися усе робити, чого тільки від них цар зажадає.

Оповідач скінчив. Слухачі мовчали.

Довго ніхто не важився перебивати тишини.

Розуміли, що зневага, заподіяна гетьманові, була їх зневагою, слиною, якою Москва плюнула в лице України. Мовчали, бо іноді мовчанкою люди краще порозуміються, ніж словами.

І якщо вечером у деякого з гетьманських сердюків може й являлася гірша гадка покинути його і або вертатися до дому, або переходити на бік царя, так тепер всі вони згідні були в одному, а саме: витривати біля гетьмана аж до останньої перемоги, або до загибелі. Московському «десять разів мір, заки раз відріжеш», вони протиставляли своє: «або пан, або пропав».

Мовчали. Аж Рачок зіскочив з лавки і спльовуючи промовив: «Блазні, блазні!»

З тими словами він підійшов до вікна, бо не хотів, щоб люди дивилися в його жалюгідне обличчя.

Голову до зимного вікна притулив.

«Блазні!»

Шибки у вікнах сіріли. Мороз повірізблював на них цвіти, зірки і всілякі «кунштїки». Вітер обкидував їх снігом і як хто з варті вертав, то він крізь відчинені двері у вартівню вдирався і снігом на сердюків кидав.

А вони ніби поприкіпали до своїх місць.

Уявляли собі цей гидкий образ, цю комедію, яку цар, мов у театрі на глухівському майдані виставив, а Глухівці дивилися, не розуміючи, що Москва насміхається над ними. Що Глухівці! А полковники і старшини де були?

«Блазні! Блазні!» — лунали Рачкові слова по мозках сердюків.

«Блазні!..» Хто? Цар, Меншіков, Головкін, що комедію грають, чи наші, що дозволяють грати комедію з собою?

«Блазні!»

Оповідач, як перше не поспішався розказувати, так тепер вже й не прошений, продовжав:

«А на другий день вибрали нового гетьмана. Після вибору стародубський полковник, а тепер буцімто гетьман український, до Троїцької церкви поїхав. Там після екстенів і його за іменем царя у перше помянули, там він за глухівським протопопом Борзаківським на вірність цареві присяг, до царя з поклоном їздив і від нього в царській кариті вертав. А ми дивилися і жалували доброї та слабої людини. Після того вибору цар, Меншіков, Головкін, московські вельможі й канцелярія царська на кілька днів залишилися у Глухові. Аж ось днів тому три, чуємо і митрополит Йоасаф Кроковський і переяславський єпископ Захарія Корнилович зі своїм духовенством надтягнули.

Пішло по городі — Мазепу виклинати мають.

Нова дивоглядія, нове зрище народне. В Лебедині мучать людей, а в Глухові, розважають народ. Погадайте! Тієї комедії я вже, як чули, до кінця не бачив. Але знаю як її підготували. В тій самій Троїцькій церкві, у який тиждень тому, чи скільки там, присягав новий гетьман, мали відправити після служби Божої молебень, на якому мали бути цар, його вельможі а також і новий гетьман зі знатними українськими людьми. Після молебня митрополит з рештою духовних вископоставлених осіб, мали виголосити анатему й вічний проклятий «зłodієві і зрадникові Мазепі».

Знаю, що перед тим мала бути проголошена краснорічлива проповідь, у якій цар мав бути виславлений, як заступник віри Христової, поборник всяких злих сил, оборонця бідного і приниженого народу, а на гетьмана мали посипатися що найгірші і найобидливіші слова, як на Каїна, як на Юду Іскаріотського. Поруч тетраподу приготовлено великий та погано намальований портрет гетьмана Мазепи, щоб усякий бачив, що про його, не про кого другого мова. Після проповіді митрополит мав сказати: «Нам, що зібрані во ім'я Господа Бога Ісуса Христа та його святих апостолів, від самого Бога дано зв'язувати й розривати і якщо ми зв'яжемо на землі, буде зв'язано й на небесах, а що розірвемо на землі, буде розірвано й на небесах, — Іван Мазепа — зрадник! За порушення присяги і за зраду великому цареві: анатема! анатема! анатема!»

Повторяючи ті грізні слова тричі, повинен був митрополит тричі вдирити жезлом в образ і подіравити його, а решта духовних мала гасити свічки, ломити їх і кидати під портрет. Народ же повинен був, мов від чорта самого від портрету «зłodія-ізмінника» з церкви втікати і той жах передавати другим, від покоління у покоління, на довгі віки.

«Поки Україна розуму не набиреться», — промовив великан.

«Поки ми замість анатемі слова не кинемо на них анатемі чину», — додав оповідач.

«Анатемі чину», — повторили й другі і тихо виходили з вартівні, бо вже благовістилося на день.

Тієї самої ночі у гетьманських покоях відбулася нарада.

Покликав на неї гетьман своїх старшин не так для обміркування воєнних плянів, бо без відома короля Карла годі було про війну щонебудь рішати, а більше, щоб довідатися, які їх пляни.

Від якогось часу гетьман помічав у своїх вірних деяке хитання.

Особливо з тої пори, як цар проголосив свій другий маніфест, це хитання більш помітним стало. І не диво. Цар обіцяв простити всякого, хто протягом одного місяця від зрадливого гетьмана до свого законного володаря верне.

Такого то прийме цар і пригорне до груди, як блудного сина, як пастир вівцю, що відбилася від свого стада. Може не так страшинам, як їхнім жінкам усміхалася ця ласка царська. Вониж так багато всякого добра залишили в своїх хатах! Взяли, от, що в руки попало. А цар вертає маєтки, землі, городи ще й підвисшує чини. От Полуботка, кажуть, обдарував усіми маєтностями його шурина Михайла Василевича та причинив ще город Любеч і дев'ять сіл з млинами, перевозами і всяким другим добром... Погадайте!

Про ті ласки царські всякі казки ходили, а гетьман що? Його пісня вже мабуть відспівана, а його будуччина — знак питання. Він тепер: «або пан, або пропав», але це друге після Батурина мабуть правдоподібніше. Чечеля і Кенігзена не воскресити, 40 гармат крім моздрів і муніції не відібрати, скарбів, забраних Меншіковим, також. А десять тисяч що найкращого війська де?

Гетьман почав: «Зібралися ми, панове товариство, щоб у цей важливий мент обміркувати в купі наше діло».

Устами промовляв, а очима блукав по головах слухачів. І здавалося їм, що це жагуча іскра скаче по них. Дехто не втерпів, голову схилив.

«Та покищо», — продовжав гетьман, — «помянім товаришів наших добрих, Чечеля, Кенігзена і всіх тих, більше й менше відомих, що так хоробро обороняли нашу столицю. Їм ім'я: «тисячі!»

Встав, а за ним піднялися й старшини.

«Лицарською смертю померли хоробрі оборонці безталанного Батурина і колись нащадки наші, згадуючи імена їхні, зніматимуть шапки. Богато живих помре, а ці покійники житимуть от рода в род. Вічнаж їм пам'ять!»

«Вічная пам'ять», — понеслося хором аж шибки у вікнах задзвеніли.

«Вічная пам'ять...»

І зробилося тихо, як у церкві.

Криваві марева понад похиленими головами перелітали...

Гетьман сів і дав рукою знак, щоб і старшини сідали.

«А тепер спитаюся вас, панове, чи є між нами такий, що схотів би жити як Ніс, а не вмірати, як Чечіль? Порадьтеся своїй совісті і дайте мені щирий відповідь».

Перекидалися поглядами, не розуміючи до чого гетьман веде. Аж Данило Апостол почав: «Не знаю, чому то Милість Ваша, якраз

нині поставив до нас таке питання. Невжеж дали ми який привід до того? Всі ми, Іване Степановичу не днешні, і мабуть навіть наймолодші поміж нами заглядали вже смерті в очі. Може й нераз. Знаємо тоді, яка солодкість у лицарському, а яка гореч у нікчемному життю. І хто з нас волів би пити помиї, ніж вино? Алеж бо й найшляхотнішим вином упиватися теж недобре. Так само лицарською славою п'яніти. Хочом би ми всі, так, як тут є, мов Спартанці під Термопіями погибли, то яка з того була би для України користь? Скажеж «слава», так славою одною ситий не будеш. Для України треба не тільки вмірати, але й жити».

«Життя життю нерівне», — почувся голос гетьмана, тихий, але виразний, що його і в найдальшому кутку чути було. — «Буває життя гірше від смерті і не про одного кажуть, що він пережив себе. Помер би в пору, то і славним остався, а так жив і славу свою пережив... Не хотів би я пережити своєї слави. А як ви, — того не знаю...»

Здвигнув раменами і останні слова повисли у повітрі та не розпливалися в ньому.

«А я гадаю», — стояв при своєму Апостол, — «що всяке життя від смерті краще, навіть від лицарської, від такої, якою Чечель і Кенігзен погибли. Бо возьмім хочби теперішню нашу війну. Живеш, так значить, ти мусиш обороняти своїх позицій, бо — мусиш, а згинеш, так тоді ворогові лекше, а нашому ділу втрата. Як гадаєте, панове, ні?»

«Мертві сорому не знають», — озвався компанійський полковник Кожухівський і обличчя його зробилося якесь урочисте й грізне разом.

«Що ти, полковнику, кажеш! — скрикнув Зеленський і здивовання застигло на його устах. — Невжеж ми аж до такого дійшли?.. Мертві сорому не знають?!»

«Чи знають, чи не знають», — перебив їм охоче комонний полковник Гнат Галаган, — «хіба нам яке до цього діло? Ми ще, дякувати Богові живі. А поспішатися до смерті, це не лицарство, лиш дезерція. Бо що воно таке значить: боротися хоробро? На мою гадку це значить з усіх сил обороняти свого життя і не погоджуватися з гадкою про смерть, не складати оружжя. От що!»

Сказав і так якось ворожо глянув на Кожухівського, так йому зморшками постягало кутики уст, буцім він шкірився до нього. От-от і — вкусить.

«Мертві сорому не знають», — повторив Кожухівський голосом сумно рішучим. — «Невжеж ви бачили сором на обличчях Батуринців? Я бачив у них завзяття, жах, злість, навіть розпуку, а сорому ні. Сором тут, поміж нами...»

Останні слова він вимовив тихо і обличчя його стало беззахистне, сумно всміхнене, ніби на все готове.

За вікнами вітер гудів. Щось гуляло по даху і реготалося злобно... «Пан компанійський полковник Кожухівський», — перервав ти-

шину Галаган, — «каже, немов то сором поміж нами. Добре було би знати, у кого і в чім він цей сором бачить?» — і зморшки постягали йому не тільки кутики уст, але й очий. Ліве прижмурилося, ніби питалося: «Егеж?».

Кожухівський відкашельнув і встав.

«Хочеш полковнику, знати, так слухай!»

Голос його нараз змінився. Звучав певно і безбоязко, а обличчя з лагідно всміхненого зробилося суворе-грізним.

«Миргородський полковник натякнув перед хвилиною на Термопіли. Si parva magnis comparare licet порівняймо себе з тими Спартаксами, що в Термопілах на певну смерть сіли. Не гадали вони як і куди їм спасатися, хоч ясна річ, що коли Єфіяльт якусь там стежку знав, так і їм могла вона бути відома. Але не шукали вони тієї стежки, лиш повечеряли в останнє з вождем своїм, розпрощалися і на другий день, здержуючи навалу ворожу, трупами своїми загатили їм вхід до рідного краю... А було їх лиш триста. Триста героїв!»

«А хто це сказав тобі, що я, або Апостол, хочемо спасатися?» — схопився Галаган.

«Егеж, еге!» — притакнув Апостол, — «хто це тобі сказав?»

«Хто? Слова ваші говорять», — відповів Кожухівський.

«Які слова?»

«Ті, що ми їх перед хвилиною чули».

«Ті, що ви перед хвилиною казали», — схопився і собі Андріяш. — «Про дезерцію і про те, що нікчемне життя краще лицарської смерті».

«Нікчемне?» — спалахнув Апостол. — «Я про нікчемне життя не казав».

«Ти, полковнику, казав «усяке», так тоді значиться і нікчемне», — відрубав Андріяш.

«Нікчемне?» — і Апостол зірвався з місця. — «Пострівай голубе, я тобі зараз пригадаю, що і як я сказав!»

Але Галаган сіпнув його за руку.

«Сідай, товаришу. Панове компанійські все краще знають».

«Краще компанійський, а вірний, ніж настоящий... а».

Не докінчив, бо гетьман постукав рукою об стіл:

«Я вас, панове, не кликав на сварку, а на раду. Кінчи, що почав, Кожухівський!»

Кожухівський шукав рукою спинки свого крісла. Видно — хвилювався.

«Не штука втікати з корабля, якщо він тріщить, а штука боротися з вітрами, щоби він не потонув. Наш корабель у небезпеці. Ми вратуємо його лиш тоді, коли будемо ратувати згідно, слухаючи нашого капітана».

«Або вратуємо, або ні», — перебив Апостол, закручуючи карлючку на вусі.

А Кожухівський:

«Отож то й біда, що в нас віри немає, біда, що між нами є люди иньшої гадки».

«Якоїж то, якої? — виразно кажи!» — наставляв Галаган.

«Такої, щоб примиритися з царем», — сказав Кожухівський, ніби кістку виплював з горла.

І всім так якось зробилося буцімто їм довго щось в горлі і в грудях стояло, а тепер воно уступило і зробилося легше.

«Не довго треба чуба мняти, щоб відповісти тобі», — почав Апостол. — «Не про царя ми з Галаганом гадаємо, а про наше діло. Кождому вільно свою гадку мати, а за слова ловити, це не гарно і не по товаришки. Ми не ретори, а козаки, що зуби свої на війні зіли, і воювали вже тоді, як дехто ще на деревляному коникові їздив і бодякам голови стинав».

«Молодість нікого не обиджає», — завважив Андріяш. — «Деколи старий більшу дурницю зробить, ніж молодик».

«Ти полковнику, знову кусаєшся», — шарпав свій вус Апостол. — «Дай Боже нашому теляті вовка зісти».

«Дай, Боже і вам», — побажав йому Андріяш, а гетьман знов пальцем об стіл застукав. «До речі, панове, до речі! Ти Кожухівський скінчив?»

«Я тільки хотів сказати, що не дай Боже, щоб ми тепер один до Ляса, а другий до Саса тягнули. Вийдемо на тім, як на двох королях Польща. І в нас ось тепер двох гетьманів настало. Але ми стіймо при тім, якому присягали. Доволі того віроломства на Україні, пора показати, що й ми знаємо честь».

«Пора!» — притакнув Зеленський, а Горленко, Ломиковський і Чуйкевич повторили й собі: «пора! пора!»

Гетьман зіпд ока на них дивився. Ніби байдуже слухав як вони перемовлялися, а на ділі, добре бачив, що його старшини поділяються на два гурти, на непримиримих з Москвою і на таких, що ладні були би помиритися, щоб не втратити своїх чинів та маєтностей. Не від нині знав це, але треба йому було доказів, щоб діло вивести на чисту воду. Хай рішаються, бо з хиткими годі по одній дорозі прямувати.

«Панове скінчили?» — спитав.

«Цьому ділу ще далеко кінця не видно», — завважив Галаган.

«Отож я і хочу, щоб було видно», — почав з притиском гетьман. — «Мені треба знати, кому я рейментую і на кого можу числити, а на кого ні. Після ваших дотеперішних заяв і присяг тут ніякого сумніву не повинно бути, алеж бо бачу, що останні цареві успіхи нагнали декому страху, а на війні нема гіршого ворога, як страх. Тільки відважні і тільки на все готові можуть побідити, цього я мабуть і пригадувати вам не потрібно».

«Не потрібуєш, Іване Степановичу», — перебив Апостол. — «Не потрібуєш. Ти знаєш нас, а ми тебе. Не одну ложку соли зіли і тому то й обиджати себе не дамо».

«Ніхто вас не обиджає», — гукнув Андріяш. — «Самі ви себе обиджаєте, якщо про нікчемне життя, замість лицарської смерті починаєте балачку. Кожухівський сказав, а я це повторю, що нам усяку гадку

про примирення з царем покинути треба і хай буде проклятий, хто його брехливим маніфестам повірить. Чорт їх складав, а не чоловік. От як воно!»

Галаган вертнув собою на кріслі. «Також політика! Каже, що не обиджає і знову обидив. Який тут чорт про нікчемне життя балакав?» Андріаш покивав головою, аж йому чуб захитався.

«Гей, панове! З дітьми ви граєтесь, чи як? Таж нині останній чур в обозі знає, що декому ласки царської забажалось. Військо чує, що думайшли, якщо котрий влєсливим царським словам повірив, але війська ми й одної сотні не пустимо».

«Ого!» — гукнув Галаган. — «Не пустите? А тож то як?»

«Спробуй, а побачиш!» — відповів аж зубами заскреготав Андріаш.

«До речі, до речі, панове!» — заспокоював їх гетьман.

«Не пустить! Фі!» — свистав Галаган.

«Не пустить», — карлючкою на вус мотав Апостол.

«А щоб ви знали, що не пустимо!» — почувся нараз голос Чуйкевича, але такий, що тамті лиш глянули на його і — припинили, буцім знітилися у собі. Галаганові тільки зморшки біля уст дріжали, Апостол перестав сіпати вус і кашляв...

По даху ніби чорти гуляли й реготалися «хі-хі-хі!» Чуйкевич стояв, як з білого каменя витесаний, одна рисочка йому не дрігнула, лиш очі від Апостола на Галагана перебігали.

«Хто зі старшин втікати хоче, хай іде, але сам, хіба з чурою, так, щоб не бачило військо. Війська стрівожити не вільно. Полева варта наладжена. Дезертерам смерть і смерть тим, що затіють змову. Ви собі то-го, панове, навіть у голову не кладіть, щоб дальше мали воду мутити. Вам усе давні часи наворачтаються на думку, так тії часи минули. Козаків не дамо, вони не цареві, а гетьманові, вони — українське військо». Гомеч.

Апостол глянув на гетьмана, що він на те.

Але гетьман мовчав.

Галаган сопів. Плечі його здригалися. Ніби хотів щось казати та не зважувався.

— — — — —
За вікнами буря гуділа. Шибки у вікнах жалісливо брєніли. Аж о слово попросив Орлик. Всі відсапнули, почувачи, що момент найвищого напруження минув. Політичний розум Орлика помирить непримиримих. Він звичайно снував з голови гадку, як нитку з повісма, рівно і гладко, без гудзків і будь вона тонесенька, як павутинна пряжа, а не прорвється у його. Та ще знали, що Орлик любив мирити, а не підштовхувати одних на других. «Не знаю, панове товариство, — почав, — з чого тут такий колот учинився. Дозвольте завважити, що нам ще до Термопилів далеко. Положення наше важке, алеж не безнадійне. Ще час балакати про смерть, а пора турбуватися життям. Велика війна,

великі зміни спричинити мусить. Так, як перед війною жили, по війні жити не будемо. Цього дійсно навіть у голову нема собі що класти. Його милість пан гетьман зі щирої душі бажає, щоб життя наше зробилося краще і свободнійше, щоб стало воно життям державного народу. Гадка велика і незвичайна, але здійснення її вимагає не менше великих жертв. Може й Батурин замало... Так, так, панове, може й Батурин замало!»

Старшини слухали, журливо пронизуючи очі. Лубенський полковник, Зеленський, раменами здригав; не знати було, чи він зітхає, чи плаче. Орлик шанобливо розглядався кругом. «Всі ми любимо Україну, алеж бо любов любові не рівна, оден корчує ліс, щоб засіяти пшеницю, а другому кожної деревинки жаль. Так декому з нас жаль тих жертв, яких війна від України жадає. Міркує собі: «а можеб без них обійшлося?» Я перший до такого гріха признаюся; ще недавно я так собі гадав. Його милість пан гетьман знає...»

Гетьман притакнув головою.

«А тепер», — продовжав Орлик, — «бачу, що тоді і вже про мир навіть жадної думки не маю. Він прийде, як скінчиться війна. Але нам її не спинити, бо ця війна, це не забаганка наша, а конечність».

«Конечність?» — перебив Орликові Галаган. — «Колиб Карло сидів у Швеції, так і війни не булоб. Заманулося йому лицарських пригод, Александра Македонського вдає. І якого це біса нам в ту авантюру встрявати?»

«Його милість король Карло робить те, що мусить. Він продовжує політику свого діда. Балтійське море за мале, щоб на йому двох панів панувало. Шведи бачать, що Москва до того панування пре і боронять свого моря. Утратять його, так з великої держави стануть народцем, відділеним від решти Європи чужим морем. А великою державою зробиться Москва. Це не комедія, панове, у якій король Карло ролю Дон Кіхота грає, а політична драма, в котру й нас історія втягнула. Король Карло, як я сказав, продовжує ролю свого діда, а його милість, пан гетьман, йде по слідах, які намітив Богдан Хмельницький. Інакше й бути не могло. Стати по стороні царя, це значить пособити йому, щоб Москва збилася великою державою і запанувала зразу над Балтійським, а тоді і над Чорним Морем. Алеж бо, не забуваймо, панове, що в такій імперії місця для вільної України немає».

«І бути не може», — доповів Зеленський.

«І бути не може, бо імперія мусить бути суцільна з одною армією і одним ладом, інакше вона розлетіласяб».

«А вжеж», — притакнув генеральний осавул Максимович. — «Чим більше хазяйство, тим пильнійше його доглядай, бо й не счуєшся, коли втрапиш».

«Цар», — говорив дальше Орлик, — «ще не виграв війни, ще не поборов короля Карла і не збудував великої Росії, а вже він загадав скасувати останки тих свобод, якими всі ми так дорожимо і за які голови наші покласти готові. Це не страхи на вас, панове, це суцїа правда. В нас

є докази на те, що цар загадав скасувати гетьманщину і завести такий лад, як у Москві.

«А вибрав же гетьманом Скоропадського»,— завважив Галаган.

«Вибрав на час, поки не скінчить війни. Невжеж ми хлопчики, щоб не розуміти цього?»

«В універсалах впевняє, що вольностей наших не порушить».

«Універсали пишеться так, як треба,— універсал це не євангеліє».

«Алеж бо слово царське?»

«А котрий же то цар свого слова дотримував?»

«На чиєсь же слово покладатися треба».

«Покладатися треба на свою власну силу і на свій розум, котрого ніякі маєтки в світі не заступлять. І якщо ми в теперішній війні тієї сили і того розуму політичного не виявимо, так тоді і з нашою волею попрощаймося на довгі часи».

«Може й на віки»,— додав Максимович.

«Може й на віки»,— залунало кругом.

«Важких часів дожили ми панове».

«Такого ще не бувало».

«Ні, не бувало».

Апостол повернувся до стіни. Горленко хусткою обтирав лице, ніби йому нараз чогось то дуже горячо зробилося, як у літку. Ломиковський зітхав, аж крісло під ним тріщало.

«Так, так. Головне то розум»,— притакнув.

«Піпер розумна голова, чорт його не взяв»,— підхопив котрийсь.

«Довкола нього світ вертиться»,— пригадав Горленко, те, що про Піпера газети писали.

«І Карло політичний чоловік, хоч молодий».

«З такими не пропадеш».

«Куди Москалям до Шведів!»

«З Москалів насміхаються в Європі».

«Подумати, де Швеція, а де Москва, а Карло на Москву іде».

«Ще й Турків проти царя рушить»,— славили Шведів козаки.

«В тім танці два кінці»,— спинив те славословіє Апостол.

«Гадаєш?»— повернувся до його Зеленський.

«Бачу, король Карло, хоч вояк хоробрий і полководець, якого давно не бувало, та купаний він у горячій воді».

«Себто?»

«Похибки великі робить».

«Які?»

«От, хочби те, що Фінляндії і Ліфляндії не взяв та ще 1703 року мира не заключив».

Орлик порушився на кріслі. «Такий мир не потривав би довго. В цій війні не о мале ходить, а о велике. Ще попередники Карла, Густав Адольф II і Карло X відпирали Москалів від моря, так що з того? Король Карло розуміє, що Москву треба поборкати не на побережж морським, а в її власнім краю, щоб вона не була спосібна до нової війни».

«Щоб не пхався до моря і до Європи».

«А так, щоб вона й на будуче осталася Московією, а не імперією російською».

«Не спинити Шведови Москви»,— завважив Галаган.

«Шведи невеличкий народ».

«Не в числі, а в енергії сила»,— заступався за Шведами Орлик.

«Римлян як мало було, а всеж таки заволоділи світом».

«А де вони тепер?»

«Не рішаємо про вічність, а про віки».

«Карло не поборе Петра. Ось Левенгавпт програв бій коло Лісної. А другий шведський генерал, Лягеркрона, теж не списався, бо Стародуба не взяв, а знаємо яке значіння має у цій війні Стародуб. Упадок Батурина був наслідком тамтих двох невдач. У Батурині знов сила гармати й муніції пропало».

«Не менше, як їх Карло має»,— завважив Апостол.

«А все ізза упрямства короля Карла»,— піднімав голос Галаган.— «Чому він ще тогді не прийшов на Україну? Тоді тут московського війська було менше, а нашого більше. Тоді й народ лекше можна було підняти, ніж тепер, по втраті Батурина і по виборі нового гетьмана. Тепер коло короля оден гетьман, а коло царя другий. Цар також не дурний».

«Того ніхто й не каже»,— озвався Ломиковський.

«І ніхто не заперечує похибок короля Карла»,— вертав до слова Орлик.— «Але й найбільші вожди програвали битви й робили великі похибки. Для нас найгірше те, що він місяць часу в Могилеві Батурин вив і за довго над Десною стояв. Через те ми й утратили Батурин. Алеж не прийшли ми тут, панове, щоб короля Карла судити, а тільки, щоб обміркувати наше діло, як це на початку нашої наради його милість пан гетьман заявити зволив. Та міркувати треба щиро, не лукавлячи з собою і не скриваючи жадних гадок. Таким способом, як до тепер, до нічого доброго ми не доміркуємося. Досить ворогів маємо в світі, не шукаймо їх поміж собою».

Орлик скінчив. Ніхто не голосився до слова. Мовчали. Але видно було, що його спокійна бесіда втихомирила розбурхані уми. Тепер вже можна було й до розуму промовляти.

«Дозвольте і мені слово сказати»,— почав гетьман.

Всі порушилися на своїх місцях. Дехто з кріслом сунувся вперед, щоб краще чути. «Мій генеральний писар сказав, що теперішня війна, це не забаганка, а лиш історична konieczність. Шведи хочуть вдержати море і не втратити дотеперішнього свого значіння, а Москва хоче здобути море і з князівства московського стати російською імперією. Це правда. І правда, що в такій імперії місця для вільної України немає. Дивуюся, як хто не доглунався до того. Цеж діло не нове. Ізза його ще покійний Богдан Хмельницький навязав був зносини зі Шведами. Жаль, що не пожив довше і не докінчив діла. Прийшлося нам кінчити. Як хто гадає, що я ізза особистих ураз, або ізза користи якоїсь до Шве-

дів перейшов, — глупий. Двадцять літ витратив я на те, щоб Україну зробити, якщо не самостійною, так автономною державою. Нині, хоч як нашому народові важко живеться, а всеж таки ми маємо якийсь свій власний суд, скарб і що найголовніше своє власне військо. З глузду збився, хто собі гадає, що старий Мазепа все те міг би ставити на непевну гру, заманений хитрощами Піпера. А ще більший дурень, хто вірить, буцім то мене Єзуїти та польські пані в халепу тягнуть, а я йду, як віл на заріз. Такі гадки дуже обидливі для мене. Роблю, що мушу, почувуючи відповідальність велику за наш край і за вас усіх, панове. Нічого лекшого, як залишитися з царем і пособити йому, щоб побідив Шведів. Але що тоді? Тоді в заплату я мав би прийняти титул герцога і дивитися спокійно, як Україну переіменують в царську провінцію, скасують гетьманщину, а вас, або пустять на зелену пашу, або переіменують у майорів царських, бо це вони, як добре Орлик сказав, мусять зробити. Не знаю, як вам, але мені така будучність не всміхається, панове. Мені краще вмерти, ніж такої нечести дожити. І тому то я за вашою згодою і слухаючи ваших безнастанних прохань перейшов до короля Карла. А перейшовши раз нехай це всякий чує, назад до царя вертати навіть у думці не маю. І не верну!»

«Не хочемо вертати під кормигу московську!»

«Краще зі Шведом, ніж з Москалем!»

«Не осоромимо себе перед нащадками нашими».

«Постоїмо за волю України».

«Хай живе гетьман Іван Степанович Мазепа!»

«Хай живе вольна Україна!»

Робився такий шум, наче тут бралися до зброї. Та гетьман не спивав того зриву ненависти до Москви. Стояв, пустивши очі понад голови зібраних кудись у далечінь.

«Хай живе гетьман Іван Степанович!» — загуло знову.

«Слава гетьманові Іванові Мазепі!» — лунало чимраз голоснійше.

«Слава! Слава! Слава!»

Гетьман шаблею постукав.

«Дякую вам, панове товариство, за вашу уважливість до мене. Та що я таке? Представник тієї частини нашої землі, яка бажає волі і за те бажання готова постояти аж до кінця, до вирішення теперішньої великої війни. Не гадайте, що це вирішення близьке і легке. Я свідомий тієї натури, якої від нас жадає конечність, свідомий тих великих жертв, яких від нас воля вимагає. Алеж бо знайте, що великого задуму без великих зусиль здійснити годі і знайте, що ніхто не може бути певний, що задум такий здійснить. Хто зі мною іде, хай на всяке буде готовий!»

«Ми готові... Підемо... Підемо з тобою, Іване Степановичу!» — кричали оден наперед другого.

Орлик, Войнаровський і Чуйкевич мовчали, не почувуючи потреби впевняти гетьмана в своїй вірності і готовості робити все, що він прикаже.

Гетьман переcheкав хвилину, аж втишилося трохи, а тоді провадив дальше раз почату розмову.

«А всеж таки, дозвольте вам сказати, що ніколи я авантюристом не був. Ніколи не починав діла, не розмірковуючи всього, як слід. А такого, як теперішнє, тим паче. Може ви за шаблею про політику забули. Так я вам її пригадаю. Теперішня війна йде між королем Карлом і царем Петром. Але, як кожда велика війна, вона захоплює чимраз ширші круги. Бо не байдуже для Англії і Голляндії, чи Москва стане морською потугою, чи ні. А для Туреччини це важливіше, як царський флот, оволодівши Балтійським морем захоче й на Чорному запусити якор. Туреччина до того допустити ніяк не може. Вона мусить піти проти царя. Тому то цар і вживає всіх заходів, щоб затіяти війну між царем і султаном. Таким чином хоче він зробити султана нешкідливим для себе. До війни Порти з Москвою пруть також Татари, бо Москва робиться небезпечною для Криму. Це політика з нині на завтра. А на довшу мету Москва як імперія, загрожує цілій Європі. Найгіршеж загрожені Польща й Україна. Та на жаль вони цього не розуміли й не розуміють. Польща, як вам відомо, розкололася на двоє. Ті, що передбачують небезпеку з боку Москви, тримають з королем Станіславом і з Карлом, иньші, засліплені давними порахунками зі Шведами і піддурені царем та Августом, стають сліпим оружжєм у їхніх руках і сами собі яму копають. Бо хто таке Август? Ставленник царя, чужинець, котрий Польщу кождої хвилини продасть, як йому добре заплатять за неї. Зрадник Паткуль намовив його до нападу на Інфлянти в купі з царем Петром і до поділу Балтійського побережжя на випадок побіди. Але Август не від того, щоб і Польщу поділити».

«Невжеж?» — аж скрикнув Апостол.

«Можливе це?» — і собі спитав Галаган.

«Король своє королівство продати хоче?»

«Я вам не розказую казок і дивуюся тільки, що ви цього не чули. Невжеж Август не поспішив перший з привітанням електора Фридерика, коли цей, року 1701 оголосив себе королем пруським, хоч це була узурпація титулу польської провінції? Мало того. По погромі під Ригою він підсилав до короля Карла свою коханку, славну графиню Аврору Кенігсмарк, прокладаючи йому мир за ціну поділу Польщі».

«Цеж нікчемність!» — крикнув Апостол.

«Це найподліїша зрада і ошука!» — вигукував Галаган.

По гетьмановім обличчю перебіг гіркий усміх, котрого старшини боялися гірш найгострійшого слова. Така усмішка соромом палила.

«А якже ви назвали би мене, колиб я так тепер післав котрого з вас до царя та попросив у його вибачіння і мира за ціну розбору України між царя Петра і короля Августа?»

Грובהва мовчанка була відповіддю на це питання.

І гетьман теж мовчав хвилину. А тоді:

«Літом року 1704, коли скинено Августа а королем вибрано Станіслава Ліщинського, Август посилав до Фридерика того самого

Паткуля, про якого я вже казав і знову прекладав йому поділ Польщі між Москву, Пруси, Данію і Саксонію. Значиться хай вона пропадає, щоб тільки якась частина досталася йому, як електрові саському».

«Подлість!»

«Нікчемність!» — озвалися ті самі голоси, а гетьман спитав таким же голосом, як і передше:

«Якже ви гадаєте, панове? Добре я себе почував би в такому товаристві? І чи можна покладатися на таких союзників?»

«Ніяк!»

«Нам не подорозі з ними!»

«Не підеш на совіт нечестивих!»

Гетьман дав знак, — утихли.

«Так само, як Польща», — продовжував свою промову, — «розкололася і наша Україна. Не хочу з могил викликувати кривавих тіней. Але пригадайте собі, що робив Василь Леонтієвич... Я боронив його, доки міг, аж коли він своїми затіями став загрожувати не лиш мені, але й Україні, сталося те, що статися мусіло. Не міг же я дозволити, щоб ізза його і Любови Хведорівної амбіцій пропала Україна. Хотів я і хочу, щоб Україна осталася зединою і вольною. Ось чому то я і порвав з Петром та з Августом а перейшов до Карла й Станіслава. Вважаю їх певнішими не такими небезпечними для нас, як тамті. Це мені наказував мій розум, котрого я в нікого позичати не потрібую і моя совість, котрої я за ніякі маєтки в світі не проміняю. Це совість будівничого, який двацять літ будував храм волі і тепер його власними своїми руками бурити не бажає. І знайте, що не збудить, хочби йому за це Бог вість що обіцяли! Бог вість якими карами грозили».

«Честь тобі за це!» — залунало кругом.

«Слава гетьманові Мазепі!»

«Слава! Слава!» — і в салі знов знявся такий шум, ніби тут до зброї хапалися.

Довгу хвилину відпочивав гетьман, поки не заспокоїлося на стільки, щоби він міг продовжати свою промову.

«А тепер подивімся, які я мав підстави, щоб піти з королем Карлом проти царя, бо сказав же я, що ніколи не починаю діла, не розваживши вперед усього як слід. Московсько-сасько-датський альянс, починаючи війну з Карлом XII, вважав його молодцем палким, котрий шукає лицарських пригод, північним Дон Кіхотом, або прямо напів збожеволілим дегенератом. Але з тих вісток, які до мене дійшли, я його иншим побачив. Його промова в шведським сенаті, його незвичайна рішучість, скорість з якою він виконував свої воєнні пляни, справність його армії і доцільність дипломатії заповідали нову історичну зорю, що раз на сто літ своїм сяєвом ясним озарює політичний небо-склін. Він від предків своїх перебирав, що добре, а відкидав їхні похибки. Його блискучі перемоги вказували на великого вожда, а те, що не заключував мира з переможеними, добре свідчило про його політичний

розум. За союзника вибрав я собі таким чином не авантюриста, а великого чоловіка, з яким і впасти не сором».

«Як падати так з великого коня».

«Як пропадуть, так не за будь що», — притакували кругом.

Гетьман продовжував:

«І тому то я тільки ждав тієї нагоди, щоб навізати звязки з королем Карлом. Як це важко було, зрозуміють ті, що колись по нас прийдуть. Вони й осудять мене... Біда зменшує провину. Я був у великій небіді, але скруті. Сучасним годі її зрозуміти. Будучність зрозуміє і подякує мені, навіть тоді, колиб мій задум не вдався. І пшеницю сіємо в осени, а вона що лиш літом колоситься, пролежавши цілу зиму під снігом. Я не зраджував царя. Він мене хотів вивести в поле, а я лиш не давався, дякуючи розумові, котрий мені Бог дав і досвідові, котрий я собі важкою працею добув. І короля Карла я теж на манівці не зводив. Від самого початку війни готувався я до того, що тепер зробив. У Батурині зібрав я мало що не сорок гармат, значиться тільки, скільки їх Шведи мають, а муніції, провіанту й фуражу куди більше від них. Про гроші й не кажу. Їх було в мене більше, ніж у Шведів та в Москалів у купі. Військаж мав я тисяч 50 і кілька, стільки що Карло й не дуже то менше, ніж цар».

І колиб Карло не загаявся був у Саксонії, колиб він ще тогді дав мені нагоду пристати до нього, я підняв би був на Україні такий зрив, як колись за Богдана Хмельницького вчинився, бо хто каже, що народ проти мене, цей кращб своєї совісті спитався, можеб вона відповіла йому, на кого то нарікає народ. Невжеж церкви й школи будував я для себе і для тих своїх дітей, котрих не маю і невжеж я маєтки збирав для них? Складав я їх на будівлю української держави і для їх хазяїна, для мого наступника, хотів я озолотити булаву, а дехто брався ожемчужувати пірнач. Та невжеж я тому винуватий?»

«Ні, ні ти не винуватий!»

«Ти прав», — притакували в голос старшини.

А гетьман продовжував:

«Цар Петро хотів, щоб його боялися, я хотів, щоб мене любили. Бачу, що в нас страх від любови сильніший. Це мій гріх. Бог і будучність да розгрішать мене! Але, щоб народ, за мою любов до його, ненавидів мене, це брехня! Брехня!» — повторив і голос його заломився. Видно було, що доторкнувся болючого місця в душі. — «Колиб народ ненавидів Мазепу, то звідки цей Мазепа брав би ті полки, які на кождий його заклик, неначе зпід землі виростали? Якщо народ ненавидів Мазепу, то чомуж так хоробро обороняв його столицю? Якщо народ ненавидів Мазепу, то звідкіляж беруться ті мазепинці, що їх тепер цар у Лебедині карає?.. Мазепинці є і будуть, поки Україна вольною не стане, поки не здійсниться весь задум Мазепи».

«Хочемо бути учасниками задуму твого».

«Хочемо й обіцяємо!»

«Заприсягнемо!»

Гетьман попросив о спокій.

«Кажете, що згинете, або побідите зі мною. Побідимо не ми, лиш ідея наша, як ми її не закопаємо живою. Колиб ми нині вернули до царя і попросили його о вибачіння і ласку, то вирилиб таким чином яму для нашої ідеї. Того я не зроблю, а ви, як хочете. Не силую нікого. Хто хоче, хай іде, не заверну його з дороги, ні силою, ні словом. Алеж хто останеться нині на те, щоб опустити мене завтра, цей буде відступником і гробокопателем нашої волі».

«Вбємо такого як паршиву собаку!»

«Як зрадника, як Юду повісимо на сухій гиляці».

І почувся бренькіт шабел, так зловіщий у подібних випадках.

Довго прийшлося гетьманові ждати і стукати кулаком об стіл, заки заспокоїлися розгорячені голови старшинські.

«Спасибі за готовість вашу не опускати мене при нинішній важкій годині».

«Доживемо кращої», — потішали його.

«Вірю і надії не трачу. З нами тут козаків тисяч три з лишком. Алеж бо Левенець ще не рішився, а полтавський полк чималий».

«Левенець на вибір Скоропадського не поїхав».

«І Скоропадський по добру булаву не прийняв. Його присилювали. Він наш однодумець. Як матиме нагоду, верне до нас. І залоги теж не всі вже перейшли до царя. Подбаємо, щоб вони получилися з нами».

«Подбаємо! Не пощадимо себе».

«І високу Порту приклонимо якось. Колиб не Лісна, Турки були би вже тут. Але що найважніше для нас, так це Січ. Я на Гордієнка числю. Він ніби то ворогував зі мною, бо запорожці не дуже прихильним оком глядять на гетьманщину і на наші буцімто панські, порядки, але в рішачій мент рішить у них здоровий розум. З царем проти свого гетьмана не підуть. України не зрадять».

«Честь їм!»

«Слава січовому лицарству!»

«Хай живе Гордієнко!» — гукали старшини, буцім то Запорожці вже й справді за порогом стояли.

Гетьман свого наміру добився. Пригноблення, яке почувалося з початком наради, уступило місця бадьорому настроєві. Не хотів його псувати. Галаганові не вірив, хоч цей у купі з другими зривався з місця і кричав те саме, що вони. Розмову з Апостолом відложив на пізніше. Це не Галаган, з ним треба побалакати на розум. Зеленський, Горленко й інші лукавити не вміють. Вірні йому. Треба тільки підтримати їх духа. І гетьман кінчив:

«Як бачите, панове товариство, діло наше не таке то вже безнадійне. Воно важке, але до Тернопилів ще нам далеко...»

«Далеко, далеко...» — тихим голосом завважив Чуйкевич.

«Ой, далеко...» — покинував головою Андріяш.

«І не треба, щоб близько було», — спротивився гетьман. — «Не треба!... Горі ім'єм серця! Не пропала ще козацька мати. І не дамо їй пропасти!»

«Заступимо безталанну грудьми нашими, виведемо її з дому сорому і неволі на ясні зорі та на тихі води. Підемо на зустріч невідомому зеднені невгнутим бажанням здійснити наш задум великий, підемо на змагання важкі з нашим старим козацьким кличем на устах: добути, або дома не бути!»

«Добути, або дома не бути!» — загуділо в гетьманський світлиці, аж стіни задріжали і вітер на хвилину ущух.

Добули шабелі і блиснули ними.

«Хай живе воля!»

«Слава гетьманові Мазепі!»

«Не опустимо його!»

«Присягнім, жити й умірати в купі!»

«Присягнім!»

«Присягнім!»

Даром супротивлявся гетьман, казав, що вже присягали йому, а він їм і впевняв, що віри в своїх людей не втратив, — не заспокоїлися, поки Орлик не поставив хреста між двома якими свічками і не засвітив їх. Повторилося те, що було колись у Києві після від'їзду царя з гетьманського пиру на Печерським.

«Кличу всемогучого Бога на свідка, во Тройці святій всюди сущого, і Матір Божу, заступницю нашу і святого Михайла, опікуна лицарського, українського, кличу й заприсягаю вам і народові нашому, споконвіку вольному, а тепер невблаганим ворогом нашим катованому, що не ради користи власної, не задля почестей марних, для багатства нікчемного, а для вас усіх, що під моїм рейментом єсте, для жінок і дітей ваших, для вічного добра Матери нашої рідної України безталанної, для користи війська запорозького й усього народу українського, для збільшення і помноження прав і вольностей наших, хочу і бажаю, всею душею моєю і всім помишленієм моїм за помочю Божою так зробити, щоби ви з жінками й дітьми своїми і весь наш край з військом преславним запорозьким ні під царською, ні під ніякою другою кормигою чужою не пробували, лиш у своїй власній державі як люди вольні і від нікого не залежні хіба від власних законів своїх во віки вічні проживали, що дай Господи — амінь!»

«Амінь!» — повторили усі, цілуючи хрест з мощами святими й заприсягаючи вірність гетьманові, аж до самої смерті.

Сіріли шибки, перлилися зіниці козацькі, то синяві то зеленяві відтінки блукали по невиспаних обличчях.

Линяли саєти на контушах старшин.

Розпяття між горючими свічками колисалося в очах.

Ніби Христос був перемучений до краю і ніби за хвилину промовить голосом благальним: «Боже, Боже, пощо ти оставив мене!» Але Христос мовчав.

Орлик тривожно споглядав на двері... Колиж відчиняться вони? І коли на порозі появиться дід, ростом ще вищий від царя, з очима полинялими від сонця, в сорочці на дощах праній, на вітрах сушений з великою незгійною раною на груді?... Що за жаль, що за шум! Тільки край, тільки дум, стільки в народі сили, а кругом лиш могили і кінця їм не має. Слава воскресення чекає, від Воскресення до Вознесення з року на рік, весь вік і нема нам спасення.

Він, чи не він? Живий, чи мрець? Увійшов, чи так тільки Орликові здається?

Сверлував простір — діда не було. Це був лиш образ закріплений в душі. Бажання так сильне, що аж вбіралось в тіло.

Двері були зачинені і ніхто не відчиняв їх.

Дід не входив і не кричав, наступаючи на гетьмана: «двигни цей камінь! Двигни!»

Орлик приступив до стола і здмухнув свічки.

Х.

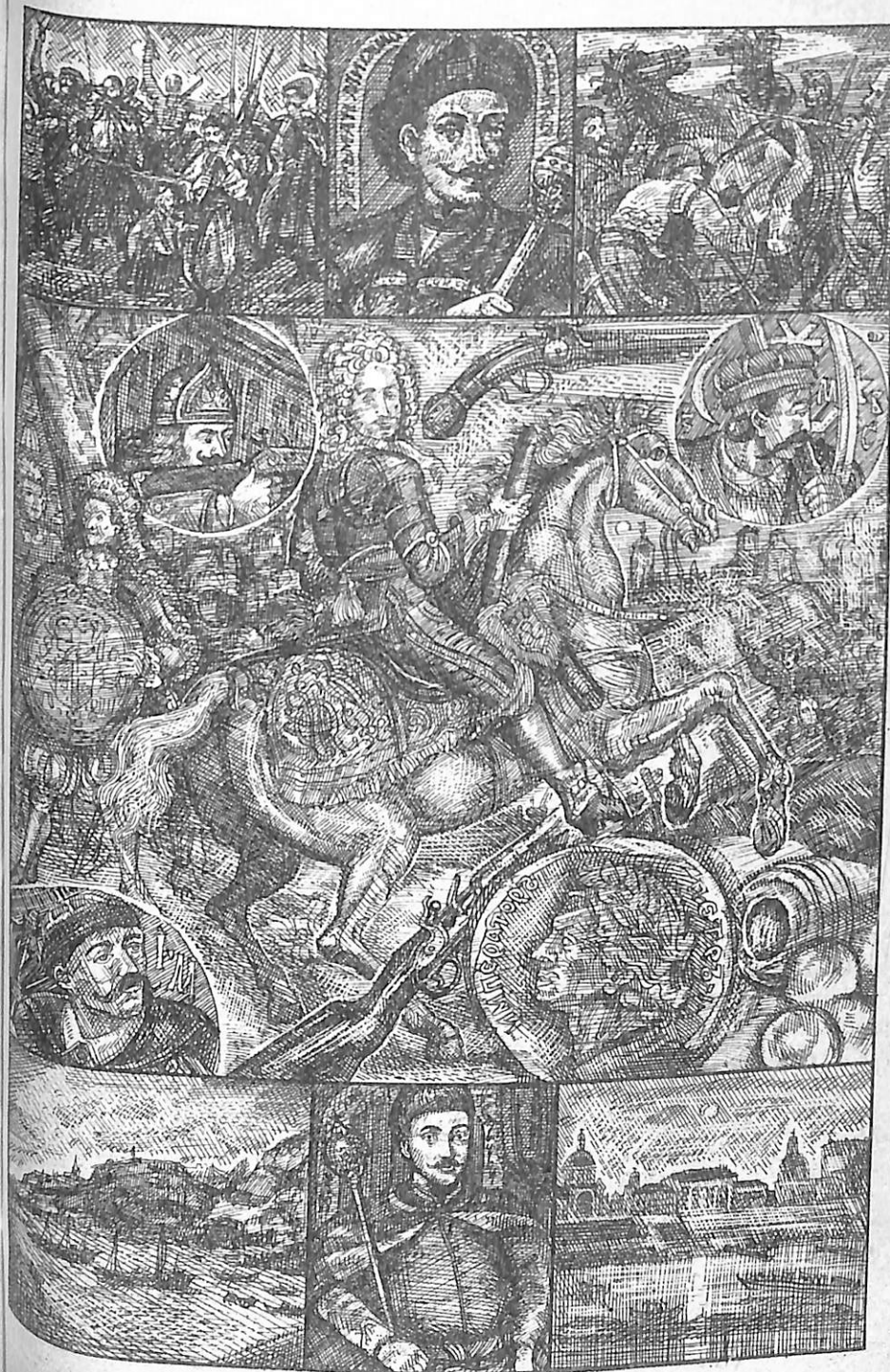
Швецька армія, як це влучно передбачував гетьман, заняла чотирикутник між Ромнами, Гадячем, Лохвицею і Прилуками, яких десять миль простору.

Була це земля доволі густо zalюднена і не дуже виснажена війною. Скрізь по селах і хуторах сиділи люди, курилося з димарів, чути було іржання коней і рев худоби. Урожайна земля і народ скоро багатів а розбагатівши, не радо кидав ті багатства. Це лиш пани при першій тривозі зриваються з місця, як наполохана птиця, а селянин кріпко тримається землі. Він покидає її як мусить, коли бачить, що вже все пропало і що осталося тільки одно: спасати життя.

З отсьогож чотирикутника ще й тому не втікав ніхто, бо гетьман перед швецькою армією післав туди свої універсали. В тих універсалах толкував він «їх милостям панам полковникам і панам осаулам полковим, панам сотникам, отаманам, війтам, їх мостям благородним особам і всякого чина людей в городах і селах обрїтающим», задля чого то він, покинув протекцію царську і приєднався до високовладного короля швецького, котрого побідоносна армія увіходить отсе у їхні гради й веси... Не як ворог, вступають Шведи в глиб України, а як союзник вірний і безпечний, котрий нікому й ніякої кривди ні на здоровлю, ні на маєтку не зробить.

За те ручився гетьман словом своїм і своєю особою.

А що із Січи доходили теж голоси до гетьмана прихильні, так ту-

тешний народ не турбувався дуже і спокійно дожидав приходу побідоносних військ короля Карла.

Аж і прийшли, а з ними прийшло все те, що звичайно, як тінь волочить за всякою армією: недостача квартир для людей, а стаєн для коней, суперечка за провіант і фураж та всякі непорозуміння, неминучі, особливо де одні других не розуміють, бо не знають чужої мови.

Хоч Шведа вже по Польщі й по Білій Русі таки добре походили, та деякі слова затямили собі, а котрий так і речення умів по «людському» зліпити, а всеж таки був це чужинець, людина другої віри, та ще до того лютер.

А тут і від царя маніфести, як чорні круки надлітали, а новий гетьман, Іван Ілич Скоропадський і свої, царською канцелярією вимушені проклямації надсилав.

Тож і не диво, що подекуди до сутичок між Українцями і Шведами приходило, дехто вже й нишком нарікав «чому то ми царя не держимося», а инший так прямо й погрожувався, що до царя верне, як що гетьман шведського нахабства не спинить. А цар, як на те й не далеко стояв.

Бо невжеж з Гадяча до Лебедина далеко? Тільки рукою подати. А в Ніжині і в Миргороді, як два ножі в тіло гетьманщини встромлені, два царські сильні полки залогом стояли, головніж московські сили розтаборилися вздовж східної границі.

Так тоді гетьманові негайно треба було спішитися до короля Карла. Раз, що гостям краще, коли хазяїн у хаті, а друге, що небезпечно відставати від головної сили, щоб ворог не скористав з того і від Ніжина, або від Глухова не напав на невеличку козацьку армію.

Сула і її численні притоки замерзали, не треба було дуже й оглядатися на ті мости, що їх позрушувала шведська армія у своїм переході, — можна було поспішати.

І поспішало тих три тисячі вірних гетьманові козаків, які залишилися під його рукою.

По дорозі дехто приставав, а дехто відставав, але зміни ці були не дуже то й помітні. Відставали звичайно ті, що з перевтоми, або із-за недуги не могли поспівати, а приставали охотники до боротьби зі зненавдженою Москвою, котра своїми «безеценствами» скрізь собі чимало ворогів натворила.

Довгою, начебто безконечною валкою потяглися козацькі відділи, як мережево чорне по білій скатерті снігу. Вершники, піші, сани, вози. Женуть череди овець, гукають чабани за стадами скоту, підпригують собаки, висолопивши червоні лизні.

На возах жінки, діти, домашня птиця, котячі очі визирають цікаво з-під діточого тулубця. Хочуть затямити собі дорогу, щоб вернути назад.

Бахмач з пригородками своїми, зірвався з місця і пустився за гетьманським військом.

Де? Куди? На який кінець?..

Тікати, тікати, тікати!

Доля безталанного Батурина червоним опирем попід плотами блукає і тривожить людей. Хочеться бути як найдалше від нього. Хочеться забути, що був такий город на світі, нехай він переміниться у казку, в творило буйної уяви... в дійсності не було його ніколи...

Тікати, тікати, тікати!

«Чого лізеш на голови людям? Шлях на гони простягнувся широко, а йому місця нема!»

«Як барани збиваються люди до купи, боки оббивають собі. І чого?»

«Глота, як біля дверей у церкві в час пожежі».

«І воюй же тут з такими!»

«Бо то найгірше, як невоєнний народ помішається з козацтвом, тоді вже і ладу не вдержж!»

«Який тут лад! Безладдя окаяне... Отському особливо спішно. Так підіжди, голубчику. Підіжди! Не першим, а останнім прибудеш!»

І висували віз, чи там сани із довжезної валки, становили на полі і не дозволили їхати скорше, поки вся валка не перекотиться.

«Я тебе, парубче, страх кохаю», — приговорював Мручко до котрогось зі своїх, — «прямо душі в собі не чую, але якщо ти мені лінії не триматимеш, то здмхну тебе, як свічку. Побачиш!»

Козак схоплювався, ніби зі сну будився, стягав коня і старався їхати рівно поруч других, щоб не допускати нікого до тих возів, на яких везено гетьманові скарби.

Двох товаришів перешіптувалося: «У старого Хмеля не такі скарби були, та де вони?»

«Виговський добув та витратив на війну».

«Еге, Виговський!.. Богданових скарбів чорт береже і нікому приступу не дає».

«Великі маєтки все нечиста сила в землю до себе потягне і пожитку з них чортма!»

«Тому то в тебе і шаг не загіє місця».

«А щоб ти знав. Краще пожити, ніж мають у землі гнити».

«Може й так. Але в когось же і гроші мусять бути».

«Найкраще колиб їх не було на світі».

«Вищідив би пів ведра горілки і заплатив конем».

«Чогось зараз конем...!»

«Не знати, куди ми йдемо?» — питався якийсь піхотинець, на силу витягаючи ногу з гразюки. — «Кара господня, не марш. Зимно таке, мороз, а до того ще й вітер».

«Кашель, а до кашлю колька», — відповідав йому товариш.

«А щоб ти знав. Коле мене і шпигає під боки, ще кілька гонів поженуть і впадуть».

«Не бійся, чорт тебе не вхопить, підеш, бо мус».

«Але куди?»

«Або я знаю!»

«Тут мабуть ніхто нічого не знає. Були за Десною, і вернули на Сейм, а отсе вже і Сулу переходим. А за Сулою що?»

«Побачиш. Хочуть, щоб ти світа провидів».

«Сами вони не знають чого хочуть. Коли битися з Москалем, так тоді треба піти йому на зустріч і дати баталію, а як миритися, так піс- лать людей з білою хоругвою. А то Москаль туди, а ми сюди, він гайта, а ми вісьта. До чого воно подібне?!»

«Жаль, що тебе гетьманом не зробили».

«З нашої сотні нинішньої ночі знов двох козаків пропало».

«Добрий козак своєї сотні не покине».

«То колись, а нині і старшини від гетьмана втікають».

«Бо нинішній старшина не козак, а пан; в нього козацької честі немає».

«Ой тото! Мій дід розказує, що Богун, хоч який пан був, а на війні, як звичайний козак бився; все на переді, все перший».

«Нема тепер таких. Тепер полковник до гараздів охотник. Щож тоді від нашого брата хотіти?»

«Яб усім цим дезертерам та мародерам кулею в лоб. Запорожці, який вольний народ, а в поході такий послух тримають, що кращого й не треба. Послуху в нас чортма!»

«Послух велика річ. Без нього і побіди нема».

Вітер, що трохи ушух був над раном, зривався тепер на ново. Десь від Донця табунами розгуканих коний летів. З лівого боку вдаряв, ніби до серця добирався. Не лиш вершників і піших тручав, але й вози перевертати хотів. При якому коні не досить крепкі, цей і повертався диш- лем у право. А спинявся оден, так і ціла валка захитувалася, одні на других наїздили, робилося каліцтво, знімався заколот і сварка. Бра- лися й до шабель.

«От і погода яка! Краще було в Бахмачі перечекати».

«Щоб Москалі наскочили знечевя. Правда?»

«Москаль як схоче, то і в Ромнах наскочє».

«В Ромнах Шведи стоять. Не зважиться».

«Ми все на чийсь поміч і рахуємо, а найкраще не оглядатися на нікого».

«Лиш з трьома тисячами добувати світ. Правда?»

...Мовкли.

Сніг ліпив. Такий білий і густий-густий, що робилося чоловікові, як комасі у мішку муки. Не знати було де небо, а де земля, де ліс, а де річка і колиб не те, що вітер віяв від сходу, то не знати булоб, куди йти. Прямо безконечне біле море гуло, ревіло, сатаніло... А-у! А-у! А-у!

Похід у білому морі потапав. Денеде тільки з цього моря дишеть торчав, або колесо на осі вертілося, або людська рука вітру хапалася, — знак, що туди недавно тому перейшли Шведи. Дорога тільки зверху бу- ла присипана снігом і рівна, а під сподом, який аршин у глиб, вона роз- мішена, як тісто, як «чортяча розчина» у котрій ноги грузнуть.

Передні, вершники і піхотинці, то ще якимось на силу по скреплій заморозі пробіралися, але чим далі, тим гірше ставало, розмішу- вався шлях, робилася дійсно якась дідьча розчина, у якій коні грузли до черева, а люди по пахи. Все когось доводилося витягати з неї, бо обім- лів і застряг, як муха в мазі. Осаулчики і стойчики вискакували іноді на своїх шпарких конях з тієї каравани на боки, а перебравшись на силу крізь снігові гори й безодні і виїхавши на рівне поле, з котрого вітер поздував сніг, мчали з дорученнями до передових відділів, або скакали до хуторів, що ледь-ледь майорили в балках. Заволохачені від інею коні й люди, майнули на хвилину, як сонні привиди і розпливалися в білому морі сніговії.

Край, літом такий привітливий і гарний, перемінився тепер в білу, студену, смертельну пустиню.

Мороз з кожною хвилиною кріпшав. То не сніг політував на землю, а сипалися якісь тонесенькі колючки, пробивали найтеплішу шубу і вбивалися в тіло людини, аж до шпікукості, ранили й калічили його.

Дрож пробігав по шкірі, зуби дзвонили, в руки й ноги запари захо- дили, а тоді в губі робилося млісно-солодко, перед очима хтось блиску- чими колісцями грався, хтось тихеньким голосом найулюбленішу пісеньку наспівував, хотілося одного: присісти денебудь хоч на хви- лину, на маленьку хвилиночку тільки і задрімати.

Але такий вже зі своєї дрімки не будився.

Зима добре подбає про нього. Обтулить периною снігу, студеною долонею приплеще місце, де він лежить і що лиш весною, як розтануть сніги й розцвітуться квітки, побачить тепле українське сонце жертву жорстокої зими. Жертв таких з найблищою весною буде більше, ніж останніх сто літ колинебудь бувало, бо й зими такої за минуле сто- ліття не було!

Була це зима, яка здавалося, хотіла знесилити людей, відняти в них всяку охоту руху, вбити всяку енергію, зробити війну неможливою. Так люди не давалися.

По середині валки вози й сани з батуринським лазаретом, посува- ються. Між ними Мотря.

Коли валка зупиниться на хвилину, вона злазить зі своїх саний і обходить недужих. Обтулює їх, вкриває, з острахом дивиться, чи котрий на стужі не заковяз.

Вона тепер їх одинокий ангел хоронитель, бо благий дід в Батурині остався. Що не напросилися його, їхати не хотів. На руїнах городу залишився, — сам оден.

Мотрі він з гадки зійти не може.

Бачить його серед могил і звалищ, одну живу душу поміж тисячами мерців.

А може ті мерці живі для нього? А може й він не живий, а дух?

І на ту гадку, кров теплішою стає. Хочеться вести борню з ворогом і з зимою, хочби зі світом цілим, за право життя, за те, щоб отся широка й богата країна не задубіла під подувом північного вітру, щоб вона діждалася своєї буйної, гарної, розкішної весни.

Дід з батуринського пожарища добув недогарки життя. Мотря роздуває їх, долонею обтулює свічку, щоб не згасла.

Ні, ні! Життя сильніше від смерті! Хай живе життя!

Вітер кидається на неї, снігом у лице сипле, собакою в руки гризе, — «ау! ау! ау!»

Мотря сідає в сани, її обтулюють вовчою шубою, женуть.

Заморозь від кінських копит відривається, бє візника в лице, до Мотрі скаче.

Поле біжить, утікає кудись, поспішає перевалитися за обрій, котрого і не видно. Дерев зриваються з місць, осніжені, волохаті, не дерева, а духи тих дерев, що були зелені літом а осеню золотисті, гиллем, як руками одні других чіпаються, метушаться як у тривозі перед тим, що хоче з ними зробити зима. Вона вже добігається їм до коріння... Втікати, втікати, втікати!

Мотрі не зимно, а горячо. Вона стомилася до болю... За останні два години вічність пережила... Не жалує... І не думає про себе... Почуває себе за одно з людьми, з полем, з землею. Вона, це, вони, а вони, це вона... «Забути про себе, щоб не бути забутим», сказав колись Войнаровський. І вона хоче забути... Забула... Її нема... Є тільки цей край, за котрий іде боротьба і люди, які цю боротьбу ведуть... Щоб вони не зімліли, щоб не склали оружжя: ось чого вона боїться. ...Колиб могла глянути їм у душу! Рвалаб її, бичувала, останні сили добувала би з тих душ, що позбуваються гарту, хлянуть, мякнуть, маліють. Власну кров переливала би в їх жили...

Чуйкевич на засніженому коні прискакує до її саний. Кінь дихає горячо. Жар б'є від нього.

Чуйкевичові очі горять.

«Не змерзла, Мотре?»

«Ні, ні. Мені горячо. Вертай до гетьмана. Про нього дбай!»

Він повертає конем.

Вітри, як тічня голодних вовків кидаються за ним. Виють, заводять, харчать...

Поле біжить, дерева зриваються з місць, небо паде, земля перекочується за обрій, світ іде шкереберть.

Хтось хлипає, ячить, хтось крикнув, ніби з нього душу деруть, хтось зітхає в останнє у життю, хтось ригає проклоном, регочеться божевільним сміхом: «ха, ха, ха»...

Сунуться сани, — то знімаються в верх, то падають у низ, як човни по морських валах, вози риплять, колеса до осий примерзають, то не коні, а білі снігові й ледяні груди вітер перед собою жене, — хора рука що раз то химерніше узори на безконечному білому полотні сірими нитками виводить...

Гетьманське військо на зустріч невідомому ступає...

«Мотре, сонце моє!»

«Пане мій!»

Мов зпоза світа забутий голос гуде: далеко, дуже десь далеко.

«Забути, забути про себе, щоб не бути забутим...» нашіптує другий голос, той, що в душі сидить.

Він сильніший від вітру, від скрипу возів, від усього...

Валка посувається в перед.

Не білий, а сивий сніг паде, сіріє і темнішає кругом.

Ледь-ледь бовваніють осніжені спини вершників і кінські зади. Затрачуються останки військового ритму, похід не йде, а сунеться як каравана примарів сонних.

Шлях хрупотить, якби хтось велетенським валом кости торощив.

На горбку біля дороги щось бовваніє.

Кінь на задних ногах сидить, передніми спинається, воздух бє, земля шукає.

Хоче встати і за другими йти.

Не може...

Задні ноги, ніби приковані до землі. Вони безсилі. І кінь тільки головою вправо і вліво поводить, жакливо розглядаючись кругом. Бачить коний, що людей на своїх спинах несуть, вози і сани тягнуть кудись, може до теплих стаєн мандрують, а йому годі. Бачить, очі кровю заховають, грива дубом стає і з широких грудий, добувається останнє, болюче іржання.

Якби хтось пилою залізо пилював.

«І-і-і!»

Ні вітер, ні скрип саний, ні стуркіт коліс того жакливого іржання зашлушити не може.

Спини вершників на шиї коний похиляються, коні стогнуть і подаються в бік, валка захитується, мов п'яна. Так будить її вітер і штовхає в перед.

Гетьманське військо, не цілі три тисячі людей, з табором і з останками казкового скарбу на зустріч невідомому іде.

Жахливе іржання біжить по його слідах,— здоганняє.

XI.

Ромни у снігах потапали.

На кришах домів, на банях церков і на вежах дзвіниць лежав він білою, грубою верствою, ніби зима хотіла живцем присипати город.

Навіть найсильніші вітри, що розгуканими табунами степових коней з півночі налітали, не поздували тих снігів. Сціпив їх мороз, якого в тих сторонах найстарші люди не пам'ятали.

Ворони й круки, що хмарами чорними супроводжували військо, не видержували тієї стужі й замерзали в лету. Чорними ганчірками на білих снігах лежали, або як омела хиталася між вітами дерев. Ті, що видержували зимно, сиділи на остріжках, настороживши піря і кракали жалібно.

На голод нарікати не могли. Скрізь лежало трупу і стерва більше, ніж треба.

Так трупи ці не була одна кість. Вбрання попримерзало до тіла і навіть кручачим клювам не легко було добратися до мяса.

Що тратило енергію руху, дубіло й кам'яніло в одну мить. Слина, виплюта з рота, замерзала, не долетівши до землі. Люди одного тільки й бажали,— тепла.

Хто міг, за поріг не виходив. Алеж бо таких щасливців не багато було.

Не тільки хати, крамниці, школи, уряди але й приюти для старців і притвори церковні — заповнилися людьми.

Люди й поміж худобою по стайнях ютилися, як мишва залазили в стоги й обороги, а всеж таки не для всіх місця стало. Ломили гилля, обносили плоти й розпалювали вогнища, щоб завітисся, хоч трохи. Так щож! Погрієш груди й руки, а спина продрохне наскрізь.

Запарі в ноги зайдуть, пальці оден качан, на бровах і віях понависають ледяні соплі і якщо ти силою не зневолиш себе встати й бігти, підскакуючи, мов божевільний, то й біля вогню замерзнеш.

Ратували себе люди, як могли. Особисто горілкою, котрої було вдовіль та ще яблочником, грушівкою і другими домашніми винами. Алеж бо й горілка зрадлива. Не чуєшся, коли випеш над міру, а тоді й замерзнути найлегше.

Тому то по вулицях і по майданах, скрізь, де тільки табором стояло військо, ходили шведські й козацькі патрулі. Голосною командою зривали сидячі гурти на рівні ноги, казали їм виконувати всілякі вправи руками й ногами, перебігати від одного вогнища до другого, щоб тільки підтримати рух, а з ним і життя.

Так і це не помагало багато. Розігрієшся на хвилину, а як присядеш, або й приляжеш де, так і не знатимеш коли перенесешся з отсього

жахливого світа у другий, кращий і щасливіший, про котрий мріє людина за кожним разом, як присяде його якась велика біда.

«Звідкіля отсе бісове зимно взялося?»

«З півночі надтягнуло».

«А невжеж і там не має людей?»

«Є, та вони до його привикли».

(Балакали короткими реченнями, бо здавалося, що й слова замерзають).

«Також не мало коли прийти, аж тепер».

«За війною вся біда снується».

«Бог не любить війни».

«Чоловік усьо на Бога спихає».

«А на когоч?»

«Лісового діда обидили».

«Його?»

«Мало то лісів повирубували, мало звірини повинували... Злитися. Нема такої стежки в лісі, щоб нею люди не ходили».

«Як не вояки, так бандити. А він того не любить».

«Ні...»

(Розбурхана злиднями уява відривалася від дійсності і блукала хоробливими стежками. Хотілося вірити, що справді є де якийсь другий світ, коли не кращий, так иньший від теперішнього).

«А ти бачив лісового діда?»

«Батько бачив. Задуманий ішов і на бороду йому настолочив».

«На бороду?»

«Борода у його довга, довга, поміж деревами вється, як ріка».

«Зелена?»

«Сірувата як туман».

«Наступив кажеш,— і що?»

«Як не зірветься з місця, як не трусне собою,— весь ліс задріжав. Застогнали старезні дуби, а він лиш фю! Сів на хмару і просто на наш хутір чкурнув».

«І що?»

«Що? Заки батько з ліса до дому добіг, стріху з хати зірвало, повернуло клуню, а на нивах такий град лежав, як кулаки».

(Шаблями поправляли в вогнищу жар. Все хтось нового дерева приносив і біля жару клав, щоб розмерзало).

«А я чув, що це цар мороз на нас наслав».

«Може й він»,— притакував дехто.

«Білий цар, він зимі нову резиденцію буде»,— Пітербурх. Зима з ним у згоді».

«Чортів брат».

«Сам чорт».

(Попали на відому тему про царя-антихриста й оповіданням не було кінця).

«І хотілося гетьманові з нечистим воювати?»

«Мусів. З антихристом спілку тримати гріх».

«Нема більшої сили від мусу».

«Мус найбільший пан».

(Огонь ніби притакував їм. То знов буцім насміхався, висоплюючи червоні язика).

«Не побороти чоловікові нечистої сили».

«Не побороти! Хиба, що Бог допоможе».

«Хто його знає, які замисли Божі».

(Розмова врилася. Дикий крик шилом уши колов).

«Верещить, ніби з його шкуру деруть».

«А тиж як хотів, щоб співав? Чує чоловік, що замерзає на варті і кричить, щоб злюзували».

«Нинішньої ночі багато бранців на варту пішло».

«Бранців?»

«Полонених, Москалів, Сасів, тощо».

«Чомуж то так?»

«Швед вигдав. Варта стояти мусить, а має мерзнути свій, так краще хай замерзає ворог».

«А не зрадить такий?»

«Не має що. У таку стужу навіть Москаль, мов медвідь у гаврі сидить».

«Шведи і собак на варту ставлять».

«Це найпевніші вартові».

Дикі верески пронизували воздух, як мечі. Гурти біля огнищ скупчувалися. Люди тулилися до себе. Всували голову в тулів, руки в рукави, кожний в себе влізти хотів.

«Москалі коням черева розпорюють, щоб руки погріти».

«Наш чоловік того не зробить. І худобина божий твір».

«Гадаєш вона розуму не має? Страдає, як чоловік».

(Розказували про розум звірів).

«Кажуть, що цар і над звірем силу має».

«З нашої сотні бачив оден, як він на оленю їхав».

«Де?»

«У лісі, як блискавка летів».

«І воюй же тут з таким!»

Замовкли, бо затріщав сніг, хтось надходив.

Середнього росту, худощавий чоловік, у високих чоботях, у старому зношеному футрі, якого в нас і сотник не втягнув би. Король..

(Зривалися з місця і віддавали честь. Довга тінь шульгала по снігу).

«Цей і морозу не боїться».

«Примір дає. Страдаєте ви, знайте, що й я страдаю».

«Ох не розкошує він, ні».

«А може це дух...»

«Ні, король, чулиж як сніг під чобітьми скрипів».

«Дивний».

«Не будь він такий, так не пішли би за ним Шведи Бог вість куди».

«Примір велика річ».

«А наші?»

«Гетьман старий».

«Так полковники!»

«Спаніли і збабіли».

«А Мотря ходить. Бачив сам, як замерзлих снігом відтирала!»

«Несамовита»... (Знов хтось ішов). «Цитьте!»

До огня наближався Мручко. «Доброго вечора панам! Козацький морозець, що!»

«Запоріжський!»

«А можеб ми так розігрілися, панове, що?»

«Можеб і розігрілися, але як?»

«Горілкою гадаєте? Ні. Від неї не оден замерзне нинішньої ночі».

Мручко був цілий заволохачений від інею, а вуса з лиця звисали йому, як два скапи зі стріхи.

«Присядьте на хвилину та обігрійтеся, пане сотнику».

«Нема як. Охотників збираю».

«Та присядьтеж бо».

(Послухав, пустили його до вогня і з вусів стало йому скапувати, як зі стріхи дощівка).

«А нащо вам охотників, кажіть».

«У недалекому лісі Москаль. Не всну, як мені ворог під боком».

«Розуміємо. А як ви гадаєте, кіньми, чи пішо?»

«Пішо, бо розігрієшся, як ідеш».

«Гаразд. Має гинути чоловік від морозу, так уже краще від шаблі».

«Або від куль. Ходім!»

«Ходім!»

Піднімалися, осматрювали мушкети, ішли.

«Куди, товариші?» — питали їх ті, що біля сусідніх огнищ сиділи.

«Сотник Мручко веде».

«Як Мручко, то підемо й ми».

«З Мручком весело йти».

«Хочби й на смерть».

«А вжеж, а вжеж...»

І Мручків відділ ріс.

ХІІ.

Гетьман встав нині скорше, як звичайно.
Він тепер спати не може.

Безсонниця, на яку нездужав король і його навістила...

Добре то казав король Карло, що непередбачений випадок це найгірший ворог.

А тих непередбачених випадків багато!

Як громи з ясного неба б'ють. Самі Йовові вісти. Погром Левенгавпта, Батурин, Стародуб, вибір нового гетьмана, анатем, стужа, — одного з тих нещасть доволі, щоб захитати навіть найсильнішою душею. Тільки не Іваном Степановичем Мазепою!

Не можна сказати, щоб він байдуже ставився до всіх отсих подій у купі і до кожної зокрема. Кожда з них вражала його, бентежила і засмучувала, прямо ножем врізувалася в серце, але навіть усі разом не спромоглися, на те, щоб трутити його в розпуку, в тую безодню, у якій чоловік затрачує розум, волю, надію, — навіть охоту до життя... «Амінь!»

Гетьман не сказав того слова...

Найгірше схвилював його Батурин. І не диво. Там він найбільше стратив. Не лиш, як людина, але й як творець задуманого ним діла. Це зрозуміла річ.

На вість про втрату Батурина він почував себе, буцім земля захиталася йому під ногами, — паде й не може знайти рівноваги...

Мотря піддержала його.

А тепер кожда нова, недобра вістка скріпляє тільки його непере-
можне завзяття.

Боротися аж до перемоги, або до загибелі. «Зі щитом, або на щиті», — пригадується клич старинних героїв.

Ум, від п'ядесяти літ заправлений до праці, навіть в ночі не хоче спочивати.

Гетьман не спить. В безсонні, зимні ночі змінює пляни, на місце давних, знівечених отсими непередбаченими випадками, строїть нові, — долею і ворогом порвані нитки зв'язує до купи.

На всякий спосіб камінь зрушений з місця.

Історичні події покотять його вперед. Де і коли він упаде, кого і як сторожить — годі нині сказати.

Але, що під тим каменем не кублитимуться гадини і хроби, — це певне.

Мазепа двигнув українське питання і нема вже такої сили, котра могла завернути його назад.

Може спинитися на деякий час, може потерпіти навіть дуже важкий погром, але воно вже має тую внутрішню силу, котра зробить його невмирущим...

Ані на одну хвилину не сумнівався гетьман, що його великий задум, таки колись здійсниться, хочби й по смерті, за літ сто, або двіста, але все таки здійсниться... Камінь зрушений з місця...

І як людина серед довгої слоти пильно вдивляється в небо, чи хоч одного яснішого шматочка на ньому не побачить, як путник серед чорної ночі у полі за світельцем, хочби й найслабшим стежить, так розглядався гетьман довкола, щоб щось надійного знайти.

Думки на Запоріжжя бігли.

Там тепер кошовим Гордієнко. Людина умна й великий патріот. Нераз між гетьманом а Січею непорозуміння бували. Січ бажала державою в державі стати, мало того, хотіла, щоб не було України, тільки Січ. А воно неможливе. Годі всьому народові жити на тих правах, на яких живуть Запорожці. Але тепер, коли рішається спільна судба і Січі й України, Гордієнко про давні непорозуміння певно забуде. З царем проти України не піде. Гетьман числив на його, як на чотири тузи. Гірше діло з Татарами і з Турком. У них рішає гриш. Хто більше дасть, той їх і купить.

Цар тепер при грошах. Забрав Мазепині скарби. Добре, що не всі. На всякий спосіб гетьманові треба щадити, бо тепер війна, як витратиш, так звідки візьмеш? А тут ще і королеві Карлові треба давати. Він з грошем поводить, як хлопчик. Розкидає де не треба.

А Туркові пельку золотом не легко заткати.

О, не легко!

І гетьман обмірковує, якби то Порту на свій бік прихилити, а від неї переходити до короля Станіслава і до тих Шведів, що разом з ним проти Саса воювати мали. І тут діло не легке. Король Карло дав вправді приказ своїм військам, що стояли по німецьких закладах, щоб злучилися з коронною армією Станіслава і через Волинь на Київ прямували, але як вони це зроблять? І чи зроблять?.. І король Станіслав і генерал Крассов, люди не дуже то активні, крім того згоди поміж ними нема, а час нагальний!.. Треба з королем Карлом обговорити це питання.

І гетьман велить Орлика покликати до себе.

«Як спав?»

«Погано, милосте ваша».

«Ов!»

«Проклятий мороз. Мерзне народ».

«Богато сеї ночі замерзло?»

«Шведів більше ніж наших, бо вони одягнені гірше».

«То зле. Треба нині стягати дерево яке є, від столярів дошки брати, і курені строїти. Годі, щоб люди гинули від стужі».

(Дижурний офіцер з приказом у город побіг).

Гетьман з писарем обмірковував політичні питання.

«Підеш до Піпера, Пилипе, і скажеш йому, але обережно, щоб не обидівся дипломат, що проклямації, які він від Шведів до нашого народу оголошує, треба інакше писати. Вони не видержують порівняння з тими, що їх Скоропадський під диктатом царським складав. Знаєш чому».

«Розумію», — притакнув Орлик, встав і зараз таки хотів до канцлера йти. Але гетьман спинив його.

«Постривай! Перше нам треба лист до Гордієнка написати. Бери перо!»

Орлик сів за стіл, приладив папір, чорнило, і вибрав добре застругане перо. Гетьман ходив по хаті і диктував. Письмо було довге й переконливе. Пригадувалися в ньому всі ті тягарі і знущання, які терпіла Україна від московського ярма, а Запоріжжя з окрема. «Знаємо, що було та ніхто не знає, що для нас Москва в майбутньому готує», — диктував гетьман. «Я сам чув, як цар на підпівку вигукував: требаб викоренити, — казав, — треба би мечем і огнем винищити тих злодіїв і тих поганців Запорожців».

«Тому то, — диктував гетьман дальше, — і рішився я стати в обороні усього нашого українського, козацького народу, за який відповідь здам колись перед Господом Богом. Тому то я і перейшов на бік короля Карла».

Тут старався він розвіяти тую нехоть, яку могли мати Запорожці до Шведів, як до народу чужого і иньшої віри. «Шведи прийшли до нас, як союзники певні й вірні і кривди ніякої українському народові не чинять, не так, як Москалі, котрі тепер знущаються над Україною гірше, ніж колись Татари. Тому то — переконував гетьман Запорожців, — всім нам тішитися треба, що маємо такого союзника і користати з нагоди, щоб у купі побороти нашого грізного ворога. Поможіть же нам, славні лицарі Запорожці, довершити цього великого діла, поможіть визволити нашу матір Україну з тяжкого московського ярма, щоб усі ми зажили людьми вольними і від нікого незалежними, бо як ні, то Москва до решти покасує наші вольности козацькі, полки наші поперетворює у драгунські, винищить нас тяжкими знущаннями катівськими, а недобитків пережене за Волгу».

Гетьман диктував так скоро, що Орлик ледви поспівав писати під диктат. «А тепер переписеш цей лист на чисто і подбаєш, щоб він попав у руки Гордієнка. Разом з листом післати треба гроші, бо цар їм їх не жалує. Розумієш?»

«Знаю, милосте ваша. Доказом того лист, який до вашої милости від Запорожців прийшов».

«Це стара партія писала, цареславна. Алеж бо вона не устоїться проти Гордієнка. Молодше товариство за ним стоїть, а він завзятий ворог московського уряду. Вірю, що Гордієнко до нас прийде, лиш біда, що Москалі хочуть нас відрізати від Січі. Треба нам з Січею утримати звязок».

Орлик притакнув.

«А з краю які вісти наспіли?»

«Не добрі».

«Exemplum?»

«Деякі сотники відказують послуху розпорядкам вашої милости, як ось в Опошині, Груні і Котельні».

«Про полтавського полковника теж не гарні вісти приходять, народ шумить. Творяться ватаги самочинні й нападають на двори, грабують. Ні проходу, ні проїзду безпечного нема. Помордованих Шведів знаходять».

Гетьман, слухаючи тих слів, голову хилив, морщина між бровами глибшала, руки кріпко стискали поруччя.

Орлик глянув і нараз замовк, як ножем урізав. Настала мовчанка. Скупе і бліде світло на силу продиралось крізь шибки. Деколи тільки долітав несамовитий рев, якби мордували когось...

Хірурги відпилювали відморожені руки й ноги.

Гетьман встав. Глянув на Орлика. Орлик зрозумів, що він щось важкого рішає.

«Пилипе!» — почав.

«Слухаю, вашої милости».

«Важкі часи переживаємо синку! Вважаймо, щоб не осоромили себе».

Орлик хотів щось відповісти, але гетьман перебив йому.

«Пошукай мені миргородського полковника і попроси, щоб негайно зайшов. Сам оден заки старшини на нараду збіруться. Іди!»

XIII.

«Гу! Яка студінь!» — нарікав Апостол, входячи до гетьманської квартири. — «Чоботи до землі примерзають».

«Зима, полковнику, поспіху нас учить, а то ми надто вже поспішаємо поволеньки. Миргородці зокрема».

«Пощо спішити? Поспіємо до смерти».

«А діло не вовк, до ліса не втече, — правда? Знаю я, знаю отсю філософію. От бачиш, брате Даниле, колиб ти отсе до мене не йшов, а біг, то можеб тобі і вуса так не понамерзали».

І дійсно химерно закарлючені вуса миргородського полковника мали прямо несамовитий вигляд. По обох боках лиця звисали йому якісь два ледяні валки, а на їх кінцях теліпалися при святочній киреї.

Одно око засклепив мороз до чиста і Апостол даром повікою кліпав і підморгував бровою. Лід не пускав і в кімнаті таки добре зимно було.

«Як бачу, то зима навіть перед гетьманом респекту не має».

«А невжеж гетьман не такий чоловік, як другі?»

«Такий та инший».

«Колись було. Нині біда усіх нас порівнала».

Апостол замість відповіді відривав лід від своїх закарлючених вусів.

«Я тебе, пане миргородський полковнику, почав, змінюючи голос гетьман, — попросив отсе на довірочну розмову».

Апостол поклонився з легка. «Спасибі за честь. Я повсякчас до послуг вашій милости готовий».

«Не сумніваюся. Прости, що турбував у таку ранню годину, але діло важне».

«Тим більша честь для мене, ясновельможний пане».

Гетьман позасував двері і присунувся блище до гостя.

«Заки пічну, прохаю о тайну. Що скажу, будемо знати тільки ми два і Господь Бог у небі».

Апостол підняв шаблю і поцілував перехрестя.

«На тую шаблю ще мій прадід клявся. Впевняю вашу милість, що зайвого слова і волом з мене не добудуть».

«Так воно і повинно бути, не знають люди, що іноді значить одно зраджене слово!»

«Такого гріха я на своїй совісті мабуть не маю»,— відповів обидженим голосом Апостол.

Гетьман заспокоїв його. «Я не про тебе, а загально, бо колиб я тобі не вірив так і не кликав би до себе. Діло, як кажу, важне, навіть дуже».

Апостол поправився на кріслі.

Цікавість розбирала його, а гетьман нарочно словами грався.

«Ваша милість можуть приступити ad rem. Най мене Бог важко скарає, якщо покажуся негідним довіренности мого рейментаря».

Гетьман стиснув його за руку. «Не дивуйся. Всіляко поміж нами бувало».

«Я перечеркнув старі рахунки»,— відповів Апостол.

«А я їх подер»,— підхопив гетьман.— «І тому балакатиму з тобою не як з колишнім супротивником, а як з союзником вірним».

«Рад послухаю, Іване Степановичу... Кажі!»

«Важкі часи переживаємо брате,— почав гетьман.— Дуже важкі. Я ще такої опресії не тямлю».

Зітхнув тяжко.

«Я також».

«Ніби всі сили видимі й невидимі змовилися на мене. Невдача за невдачою руйнує мої найкращі наміри».

«Кінець діло хвалить»,— потішав гетьмана Апостол.

«Кінець діло хвалить»,— повторив за ним гетьман.— «Тільки, що того кінця якось не видно і не знаю, чи діждуся його. Тому то й турбуюся тим, що може статися, коли мене не стане».

«Що це ти, ясновельможний, на парастасну нуту попав?»

«Дух бо бодр, плоть же немощна єсть, брате Даниле. Боюся, щоб дух не остався без тіла... І мабуть, що останеться»,— сказав гетьман, наголошуючи кожний склад останнього слова. Задумався. У віщій прочуттю потопає.

Апостол зніяковів. Не міг догадатися, куди то гетьман веде. Чи не підступ який? Може Галаган знов щось накрутив, бо він до усього спосібний?

«Ти, пане гетьмане,— почав Апостол,— ще не одного з нас переживеш. Твій рід довговічний».

«Алеж бо ніхто з мого роду не переходив того, що я».

«І ніхто не мав такого розуму, як ваша милість».

«Розум виснажує тіло... Будучим я тріваюся Даниле, будучим,— коли мене не буде».

Апостол хотів перечити, так гетьман не допустив його до слова: «Послухай, пане полковнику, послухай і подумай, а зрозумієш, чи даром я тебе покликав...»

«В тім танці два кінці. Маю на гадці теперішню війну. Можемо побідити ми, а може побідити цар. Всяка перемога випадок. Побіди ми, так тоді все в порядку... Маємо своїх людей і мудрих голов позичати не підемо».

Але що станеться тоді, як перемога останеться за царем?

Він Україні Мазепи не простить, ані Батурина!.. Ми їм усьо маємо прощати, а вони нам нічого. Тепер карають Мазепинців, а тоді карати стануть Україну...

З порожнього не ллю. Знаю я, знаю ті царські пляни... Іван Ілич їх не помішає. Він людина добра, та м'яка. Москалям зубів не покаже. Це вже з тих універсалів слідно, які він під диктат царський пише. А якщо і йому посовгнеться нога, або як умре Іван Ілич, так що тоді?»

Питання було таке просте але разом із тим так несподіване, що Апостол зжахнувся. Дійсно, що буде після смерті нового гетьмана, Івана Ілича Скоропадського? І як це він, Апостол, не завдав собі доси такого простого питання? Що буде, як не стане і Мазепи і Скоропадського?

«З наших старшин» — говорив далі гетьман, — «що залишилися біля царя, бачу тільки одного, котрий у таку прикру годину міг би двинути булаву».

«Полуботок»,— підхопив Апостол.

«Він оден»,— притакнув гетьман.— «Так що! Павло Леонтієвич людина що правда чесна і вояка хоробрий але голова неполітична. Купаний він у горячій воді. З нього був би добрий гетьман але колись, як Україна на кріпкі ноги стане, а не тепер, як вона валиться».

Апостола, якби хто ножем шпигнув: «Так 'ти, Іване Степановичу, значиться у перемогу не віриш?»

Гетьман поклав йому руку на коліно.

«Великий коровай розчинили ми брате!» — сказав і задумався. «Великий!» — повторив ще раз. — «Тільки легкодух живе з днини на днину. Добрий хазяїн у зимі про літо гадає. І тому, брате Даниле, ти мусиш бути там!»

«Де?» — аж крикнув Апостол.

«У Миргороді, в своїм полку, а не біля нас»,— спокійно докінчив гетьман.

Апостол ушам своїм не вірив.

«Жартуєш, ясновельможний», — відповів усміхаючись, — «жартуєш! А може гадаєш собі: має втечи миргородський полковник, так краще хай за мою згодою іде. Тому знай, що навіть, якби я мав колинебудь намір покинути тебе і йти до царя, як не оден пішов, бо що тут багато говорити, усі ми люди слабкі і не легко нам устоятися супроти покуси, коли би я, кажу, і мав колинебудь такий грішний намір, так ні, після цього, що від тебе перед хвилиною почув, я каюся такої поганої думки, відкидаю її геть від себе і кріпко й непохитно бажаю собі одного, а саме: остатися при тобі до останньої хвилини життя і разом з тобою гинути, або побідити!»

Гетьман вислухав довгого речення спокійно і стиснув Апостола кріпко за руку.

«Спасибі, брате!... А всеж таки, тобі йти треба... Треба! Знаю, що місця твого ніким не заступлю, знаю, що за тобою ще й другі потягнуть, бо *exempla trahunt* — але годі! Ти потрібний нам, щоб у важкий мент ратувати справу. Вернеш, і цар приверне тебе до ласки своєї. Знатнішого від тебе поміж старшинами не буде і — не мине тебе булава. А тоді — держи її кріпко і ратуй, що вратувати можна. Числю на тебе, тепер і — поза гробом».

Апостол встав і хотів похилитися гетьманові до ніг, але цей пригорнув його до себе і поцілував у праве рамя... Чув, як під панцирем Апостола товклося серце.

Так тривали хвилину у мовчанню. Аж з лазарету крик перервав тишину.

Гетьман сів і показав Апостолові рукою на крісло.

«Пам'ятай тільки одно: *«Salus patriae suprema lex!»*

Апостол понурив голову і незаметно обтирав своє око. Те, що почув, було для його так несподіване і не подібне до правди, що уста йому заціпило. Стільки літ знав Івана Степановича Мазепу, а що лиш нині впевнився, що фальшивий образ його носив у душі. Гетьман не самолюб, він до найбільшої жертви для справи спосібний. Ось тепер. З такими малими силами залишився, армія короля Карла теж останніми часами ослабла, цар росте на силах, на значінню, на грошах, які на Україні здобув, а гетьман замість турбуватися собою, журиться тим, що може статися з Україною.

І роздумавши те все миргородський полковник Данило Апостол, не відаючи навіть коли і як, встав і обхопив гетьмана за коліна.

«Бог з тобою, брате Даниле, що це ти робиш? Лиши!»

XIV.

Мручків відділ не йшов, а біг по хрустко-сипких снігах з табору в напрямі гайка, що сірою смужечкою ледь-ледь майорів на виднокрузі. Попереду Мручко.

Скрізь було пусто. Ні сліду, не то чоловіка, але й звіра.

Що жило — заховалося перед зимном.

Лиш зорі, де які були, повибігали на небо. Кліпали й підморгували очима, ніби то і їм зліплювалися від морозу повіки і тому вони їх раз-у-раз розплющували, бо хотіли дивитися на землю, цікаві, що вона з собою робитиме в таку скажену лють.

А земля вже не дріжала від стужі, не стогнала й не вила з болю, лиш утративши всяку надію на ратунок, мовчки конала. Навіть вітер ушух. Невжеж і його поборов мороз і заставив зійти з поля бою? — Мороз, якого ніхто не тямив.

«А є ви всі?» — гукав Мручко на своїх хлопців.

«Є всі», — відповідали йому голосами, що скрипіли, й ніби вверчувалися в уши.

«Гарний мороз, що?» — питався Мручко.

«Ах, чорта там!» — відповідали.

«Так тоді, чого ви стоїте? Грійтесь!»

І щоб запарі розійшлися, починав правою рукою бити об ліве, а лівою об праве рамя, аж дивувався недалекий ліс гукаючи: «го-го-го!»

Знов бігли які там гони, і знов ставали й розгрівали запарі, а чим більше наближались до ліса, тим більше він дивувався, — такий відгомін від нього лунав, буцім там сто молотильників ціпами било.

«Шабас!» — гукнув Мручко, — «а то ми ворогові про себе знати дамо. Бігцем уперед!»

Зривались й бігли аж їм під грудьми дух спирало.

І коли би так хто дивився з боку на цей дивний похід, то погадав би собі, що люди побожеволіли з зимна, вирвались з табору й біжать у ліс, щоб дертися по дубах, бо в городі стіни за низькі.

І не можна сказати, щоб у тім не було дещо правди.

З Мручком пішли здебільшого такі, що не мали кватир. Мороз добірався їм до кости, а вони навіть горілкою не могли розігріти тіла. Куняли біля огнищ, кожда година ставала їм мукою і кожда година наближала їх до смерті, або до божевілья.

Знав це Мручко, тому то й виступаючи мав тільки одно на думці, а саме піддержати свою і своїх людей енергію, бо хто її втратив, пропав. А деж краще розігріється козак, як не в бою, — гадав собі. А вони знов міркували, що краще згинуть зі шаблею у жмені, ніж заковязнути на стужі. Ті мертві колоди вкриті льодом, що їх сотками вивожено ранком з табору, були для них відстрашаючим приміром. Нічого страшнішого не уявляли собі тепер над тую білу смерть.

Втікати від неї, хочби самому чортові в зуби, щоб тільки не костеніти живцем!

І ось біжать вони за своїм отаманом, не питаючи куди і пощо, і не думаючи, чи на випадок, потреби можна їм буде сподіватися якої допомоги, чи ні.

Так добігли до ліса.

Не старий він був, але густий і здоровий. Сніг ніби в білі величезні шапки повбірав дерева, ніби зима великий намет розіпняла над лісом, так, що тільки денече проглядала хрусталева синява небесного скле-

піння. Був це ніби пригад якоїсь казки з давних діточих літ, казки про дванайцять розбійників, або про королівну, що її змій з теплого полудня пірвав і заніс у студене царство недоброї баби-яги зими. Було так гарно, що не оден і про зимно на хвилину забув; хотілося розпалити огонь, сісти кругом і слухати оповідань, на те, щоб разом з казкою перенестися в країну казки, звідкіль немає вороття.

«Чи ви подуріли люди?» — сердився Мручко. — «Огонь ворога принаджує. Загріємося при роботі. І так тут тепліше, ніж на полі».

І дійсно в лісі було затишніше. Чи то цей сніговий намет, грів, чи густа деревина, досить, що потеплішало людям.

Мручко вислав передню сторожу, і поділив решту відділу на десятки. Над кожним поставив козака зі своєї сотні, бо нікому так не довірявав, як собі і своїм людям. Тим десятникам виложив свій плян і гукнув: «Ступай».

Не довго йшли, як від передньої сторожі надлетіла вість, що ворог недалеко.

Мручко відсунув шапку від правого уха, витріщив очі і потягнув носом повітря.

«Егеж! Димом від вогнища заносить».

І всі нараз почули цей дим і кров заграла живіше.

«Цитьте!» — гукнув Мручко і козаки перестали підскакувати й закаблуками бити, щоб розігріти ноги. — «Цитьте бо!... О, о, коні іржать...»

І справді. Крізь стовп зимного повітря, що ключками вдиралося в горло і ранило груди до болю, продиралося іржанне коний, та не голосне й не веселе, а слабе й жалісливе, ніби й коні жалувалися на мороз.

«Це не драгуни, — погадав собі Мручко, — а мабуть декілька старшинських, або обозних коний. Значиться, з піхотою діло».

Не надумувався довго. Знав, що це не якась більша частина, а так собі полчок якийсь в маршу з одного місця постою на друге, або в розшуках за ворогами. Більша частина не залишилабся у лісі і не підступила би так близько під ворога, нехтуючи всякими приписами обережності.

І Мручко пустився вперед. Півколесом посувалися його люди туди, де іржали коні і звідки крізь гилля дерев мерехтіла заграва.

Без крику бігли. Що лиш, як побачать поляну перед собою зрозуміють, що їм робити: чи поховатися за дерева й розпочати пальбу, чи кинулися на ворога з шаблями.

Дерева ріднуть. Крізь пні проблискує огонь, буцім там вже свитає. Чути як іржать і порскають коні, але людей якось не видно. Сховалися за стінку з саний і з возів шукаючи захисту перед вітром і снігом. Мручкові розвідчики мало що не під самою тією стінкою були і ніхто їх не спинив. Москалі такі безпечні, що навіть вартових не поставили. Кому там у такий мороз хотілося виходити в поле?...

Щож тоді Мручкові робити? Стріляти до тих возів і саний не вважав доцільним. І так аmunіції мало. Шведи свою вистріляли в незна-

станих боях, а нашу Москалі в Батурині і в других городах забрали. Нехай шаблі працюють...

Та ще він не рішився, як крилові десятки його відділу, побачивши ворожий табір кинулися бігцем на нього.

Добігаючи до стінки зняли нестямний крик і не дожидajući приказів свого сотника, одні окружали стінку, а другі розривали її по самій середині, щоб вдертися туди.

Тою прірвою кинувся також Мручко. Чув як нараз зробилося йому горячо. Кров ударила до висок, перед очима то свічки запалювалися, то червоні кружельця літали. Ось-ось і удариться з ворогом і пічнетесь танець, котрий він так любив, бо від хлопця привик до нього. «Вперед! Вперед!» — гукає і нараз, ніби йому хто ноги підкосив; захитався, — подався в зад, — на силу вернув до рівноваги і — шаблю наготовлену до вдару безсило опустив...

Перед ним на широкій лісовій поляні, кругом догасаючих огнищ сиділи купами трупи.

Деякі попритулювалися до себе, інші підсунулися так близько до огнищ, що полумінь лизала їх чоботи і по холявах сунулася на штани й на шинелі.

Трупи горіли і прикрий сморід затроював студений чистий воздух. Біля саний лежав кін з розпореним черевом.

Декілька людей, головно старших, обсіли його, як мухи стерво... Грілися, поки разом з конем не задеревіли.

На снігу торчали порожні бочівки.

В одній було ще навіть трохи горівки.

Біла смерть не дала людям висмоктати її до останньої крапельки.

На деревах хрипло кракали круки.

Мовчки стояв Мручко зі своїми людьми серед отсього табору трупів.

Явище було так несподіване й таке жахливе собою, що навіть найдотепніший смільчак вважав відповідним мовчати.

Йшли до бою з живими, а попали на трупів.

Смерть за них ворога звоювала, студена біла смерть.

Невжеж вона козацьким союзником зробилася?... Сподійсь!

Мручко перехрестився.

«Хай з Богом спочивають!» — прошепотів і молитовний шепіт понісся по цілій поляні.

Та не довго молилися козаки. Живі живе гадають. Те що сталося з ворогами може і їх чекало, бо мороз не мяг, а кріпшав над ранком.

Щоб огні не потухли, вкинено до них бочівки. Клепки, пересичені спіртом спалахнули синім полум'ям і огнища ожили нараз. Козаки відсували трупів на бік, тих що горіли, гасили снігом, котрого скрізь було більше, ніж треба і на жар кидали драбини з возів, дошки, дишли, а то й цілі сани, бо огонь, то було життя, — погасне він і прийде вона — біла смерть...

Скорше, скорше!

Тішилися, як діти, коли сухе дерево бралось огнем і коли вітер, що починав віяти сильніше обдавав їх димом і теплом. Декому й іскра скочила на руку, або на лице і він не сердився, лиш спокійно струшував її.

Мручко побіг до коний. Радісно іржали, побачивши живу людину. Казав їх відпинати і підводити до огнищ.

Козаки вишукували останки сіна й соломи і кормили голодних коний.

Забували про свою біду, а тішилися, що врятували життя звірям. До рана можеб і вони заковязли, бо збідовані були і зголодовані аж страшно. Геть драбини пообгризали і ногами відгребували мох зпід снігу. Але сніг лежав такою грубою верствою, що дібратися до землі було важко.

Перешукуючи вози й сани знайшли кількох ще трохи теплих Москалів. Лежали під купами кожухів. Вони з замерзлих товаришів поздирали одіж, поприкривалися і в той спосіб спаслися від смерти.

Побачивши козаків дзвонили зубами, від холоду і від страху. Гадали, що вратувалися перед морозом на те, щоб згинутися від козацької шаблі. Та зайвий був їх страх. Ані Мручкові, ані нікому з його людей навіть до голови не прийшло мордувати бранців. Навпаки чутили їх, натирали снігом і вели до огнищ.

З лицарів козаки зробилися Самаритянами.

Щиро тішилися кожною вратованою християнською душею, мов знахідкою дорогоцінною.

На одних санях знайшлося ще одно невеличке, але повне барильце горілки.

Мручко не дав його нікому. Відшпунтував, цідив до михайлика і по черзі обділював козаків і бранців.

«Випємо за душі тих, що їм смерть відмовила трунку», — проговорював. — «Але питимем уважно, бо «Горілка, як дівка. Кохай та міру знай!»

Та ще він того не доповів, як біля одних саний счинився крик.

«Козак і дівчина!»

«Ще живі!»

«Відратуємо їх!»

Мручко з барильцем подався туди.

Були це старшинські сани з будою, що глибоко врізалися у сніг. Біля саний стояв високий стрункий мушкетер у вовчій шубі. Розказував цікавим козакам, яким то способом спастись... Московські офіцери вилізли з тієї буди і пішли до огню розгріватися та випити водки. Пішли і не вернули. Замерзли... Тоді він зі своєю дівчиною полуживий добрів до отсих саний, вистелених усякими шкурами, вдягнувся у вовчий тубо а її обтулив, як міг, і так якось перетривали стужу. Але скорше святих у небі сподівалися побачити, ніж козаків.

Іх, як утікачів і ізменників, Москалі у Лебедин везли, а тут, гляди, така несподівана поміч!...

Мручко почувши знайомий голос, мало барильця з рук не пустив. «Сидір!» — гукнув.

«Я, пане сотнику!» — і кинулися в обійми.

«Навіть самим Меншіковом», — говорив Мручко, — «я не втішився так, як тобою. Вітай же, козаче, випий, розітрієшся!» — і налив йому горілки більше, ніж другим.

«От, тепер, то я вже й знаю, чого мене до цього ліса, ніби вовка тягнуло. Тебе я чув, Сидоре! А деж твоя дівчина?»

«Одарка? Вона там» — і Сидір показав на сани.

Мручко не втерпів, щоб не заглянути до буди.

«А жива ти ще, Одарко!»

«Спасибі, батьку, здорова, як риба», — залунав дзвінкий голос.

«Випий же й ти, дівчино, за ваше й наше здоров'я!» — і хотів її піднести михайлик, але Одарка вже добувалася зпоміж шкур, щоб привітатися з Мручком.

«Яка зустріч, яка зустріч!» — тішився сотник.

«Відвернись, Сидоре, і не дивися на нас» — сказав і вхопив Одарку в свої медвежі обійми.

«Як рідними дітьми тішуся вами, так мені Боже дай кінця війни діждати. Ходіть же, мої ви, погріємось».

І всі троє подалися до найближчого огнища.

Окружила їх товпа козаків. Віталися і оглядали несподіваних гостей, як мандрівців з другого світа.

Про мороз забували. Огні горіли густо і козаки топлива не щадили. Ціла поляна палахкотіла.

Козаки зносили і складали кругом огнищ московські кожухи, зброю, все, що небіщикам не було вже потрібне, а живим могло ще пригодиться.

Виявилося, що й не без їжі був табор. Знайшлися сухарі, вуджене мясо і сало. До сухарів між козаками великих охотників не було, за те салом ніхто не гордував. Припікали його на вугликах і їли зі смаком.

«Ото дурні Москалі!» — жартували. — «Мали сало і горілку і хотілося їм вмірати».

«Не допоможе й сало, коли тепла мало», — говорив Мручко, — «а щоб тепла не втратити, то треба, або сильно любити, або здорово бити, а горілку тільки в міру пити. Я готовий був здорово битися, ти Сидоре, свою Одарку кріпко любив, а Москалі випили понад міру і тому ми ще живемо, а вони хай з Богом спочивають!»

Сказавши це Мручко відшпунтував друге барильце, котре оден із його козаків двигав на плечах у скриньчині з приказом поводитися уважно, бо «це муніція!».

«Гадаєте, хлопці, що я голіруч вас на ворога провадив? Не знаєте хиба старого Мручка. Мручко по шляхецьки вибирається в гостину. Дасть Бог «вікторію» так треба випити «на віват!» — а як погром, так хай вороги за душі наші випють», — і обділив у друге свій відділ горілкою і то не простою, а з кмінком, яку від Векли в Гірках на прощання

дістав. А таку пам'ять мав старий сотник, що нікому двічі михайлика не подав, а як котрий і простягав руку, так тільки сорому даром набрався. «Нахаба! Гадає, що він оден на світі. Пустити такого до горілки, то він на смерть запеться. Тебеб, чоловіче Божий, в царській кунсткамері у спирт покласти; там тобі був би рай!»

Козаки докидали і від себе. Біля огнищ робилося весело.

«Ми тут жартуємо, а ворог може де й підкрадається до нас!» — зірвався нараз Мручко.

Але Сидір заспокоїв його. Він з розмов московських старшин знав, що на дві-три милі кругом нігде якоїсь більшої царської військової частини не було. Хіба підїзди звичайні. А ті в таку лють, як зашиються де, так на світ і носа не покажуть.

«А хай би й були!» — махнув рукою Мручко.

«В нас тепер і збруй багато і муніції вдовіль, не боїмося. Та ще таку славу допомогу добули», — і моргнув вусом на Одарку.

«Може і в мене за двох слабих сила», — усміхнулася Одарка.

«Знаємо вашу силу, знаємо», — притакував Мручко.

«Ох не одного сильного вона побідила! І не счувся коли сили збувся, і не лиш сили, але й ума... Гей, гей, були й ми колись молодими», — і зітхнув, аж огонь затріщав голосніше. — «Богацтво, силу, славу, втратиш і знову добудеш, а тільки молодости ні. Минула й ого! Пиши пропало».

Сидір з Одарки очий не зводив. «Не зимно тобі?» — питався.

«Гарно, що і в раю краще не буде. Погадати у Лебедин ішли, а до своїх попали».

«Ніхто не знає, що його чекає», — відповів Мручко і штовхнув Сидора в бік: — «Не дивися так на неї, бо ще навречиш дівку».

«Як на небесну яву дивлюся, сам своїм очам не вірю, чи вона це, питаюся, чи може привид який? І весь цей ліс, табор, заморожені Москалі і живі козаки біля огнищ, все воно ніби сон якийсь сниться».

«Всіляко в світі буває, мої ви. Часом життя вигадливіше від казки. Богато ви мабуть перебули».

«Ох батьку ти наш!»

«Цікавий послуhati та не пора тепер. Розігралися люди, відпочили, гайда назад! А то ще справді чорт Москаля навіє», — і казав хлопцям збиратися в дорогу.

Не радо кидали «теплу левадку», як вже її за той короткий час успіли назвати. Страшно робилося на сам спомин який там мороз у чистому полі, гризкий, як найлютіша собака.

Але потішалися гадкою, що все таки з ліса, з поміж трупів до живих людей вертають, все таки десь їх до хат запросять, бо люди вже повстають і радо всякий послухає про їх нічну пригоду. І йти буде куди лекше, раз, що лишній тягар на сани покладуть, а друге, що город лежить трохи нище від ліса. Птахами полетять.

«Готові?» — питався Мручко, стаючи серед галяви лісової.

«Зайвого не беріть!» — приказував.

«Погасити огні. Небіщикам вони не потрібні!»

Сидір пару добрих коний припряг до своїх саний. Обтулив Одарку, так що й ворухнутися не могла і взяв віжки у руки. Біля його примістився оден з відтертих Москалів, інших поклали на снях і поприкривали кожухами.

Мручко десяток за десятком пускав у перед.

Сам з останнім на заді прилишився.

Глянув на купу замерзлих Москалів, зняв шапку й перехрестився.

«Вічний вам упокій!» — сказав. — «Спочивайте до весни!...»

І двигнувся з місця.

XV.

Попали на лісову доріжку і доволі скоро посувалися в перед. Ніхто не наглив ані людей, ні коний. Одні і другі втікали від смерті до життя.

Коні порскали весело, люди казали їм «здоров».

Козаки по черзі вскакували до саний, на котрих було місце, і волочили ногами по снігу. Пригадували собі, як колись хлопчиками в батьків своїх любили їздити на снях.

Возом, то хіба на сіні, або на снопах гарно, а саннями, як будь; і перевернутися не страшно. Тільки «шур» і лежиш у снігу, як у перині.

Проїхавшись, зіскакували, а на їх місце вскакували другі.

Поворот був куди кращий від походу. І не такий довгий. Відома дорога все від невідомої коротша.

Виїхали з ліса і мов молочне море розстелилося перед ними. Горбки, придолинки, балки, — все одно в тім морі потопало. Лиш іноді якесь самотнє дерево, або хрест на роздоріжжю, мов щогли з розбитого корабля торчали.

Ясно було, іскристо. Видно, які де звірі походили. Перехрещувалися заячі, лисячі і вовчі сліди.

І звірі одні на других засідаються і в звіринному царстві війна.

Нігде нема спокою на світі.

Якийсь козак розказував, як вовки з медведом воювали. Цілу ніч тривала битва.

«І хто поборов?»

«Вовки. Вони рухливіші і голодніші. Медвідь голод проспить, він аж на стрітення берліг розкидає, а вовки ні. Їм треба їсти. Голод відваги додає. Медвідь сильний, але вовк рухливіший. А в бою рухливість велика річ. Давид Голіята побив».

«Голіята?» — і козаки стали сміятися з цього слова і товариша, від котрого його почули, Голіятом прозвали. Вже він так і Голіятом помре.

«А ось і наш табор!» — промовив котрийсь і всі голови в той бік повернулися.

Далеко, може ще миля перед ними, в чистому мерехтливому повітрі, ніби зорі густі на снігах розсипані, козацькі огні горіли. А ще

дальше, на виднокрузі, жовтувата смужечка відтинала небо від землі, знак що за яку годину зачне свитати.

Це той час, коли чоловік звичайно найгірше хоче спати, а ще в такий мороз, як нині. Пригадав це собі Мручко, сів на окульбаченого коня і поскакав вперед. Заглядав до кожних саний і кожного відділу питався «чи є ви всі?»

«Всі, всі!» — відповідали йому бадьоро.

«Вважайте, щоб мені котрий не вснув та не замерз, а то такого їй Богу побю!»

Козаки сміялися і Мручко був також рад собою.

Тільки йому з голови ті замерзлі Москалі не сходили. Коли би він їх був побив, так це друга річ. В бою, та ще з доброї руки і згинуті не жаль, але так на морозі задеревіти, як дуб, — гидко і страшно!

Зітхав і мовив молитву. Була це молитва о славу смерть, якої від покійного свого діда навчився, а якої в жаднім молитвеннику не знайдеш. Мовив її, розглядаючися кругом. Як старий насуплений орел на кручі, сидів на коні і очима панував над цілим простором.

Нараз зупинив коня. Гонів кількоро перед ним посувалася якась валка. Побачили його і звернули з дороги. Але не назад, а тільки в бік на право.

«Далеко не зайдуть», — погадав собі Мручко, — «там стрімкий яр, а за ярмом байрак бездоріжний, густий, що саннями не проберешся. Завернуть. Другої дороги нема».

І справді. Не трівало довго, як валка зупинилася. Біля Мручка стояли вже його козаки, ті що з піших, завдяки Москалям кіннотчиками стали і ті, що їхали на саннях. Сидір з Одаркою теж.

Мручко рушив на зустріч невідомій валці.

Наперед сказати можна було, що це або Шведи, або наші, бо звідкіляб тут Москалі взялися?

«Чи не король це, Карло?» — погадав собі Мручко, — «бо він любить такі нічні прогульки, повні несподіваних і небезпечних пригод».

Але, як підїхали блище і показалися сани, так Мручко рішив, що ні. Король Карло на саннях не їздить, лиш на своїм Аяксі лицарських пригод шукає.

Так значиться, це наші, і тільки наші. Але хто такий і куди його Бог провадить?

Підїхали ще трохи і Мручко побачив людей десятків два на конях а за ними великі, панські сани з будою і з двома віконцями в тій буді. За саннями знов невеличкий відділ і ще якісь сани, навантажені і шкурою прикриті.

«Прощане!» — шепнув до себе Мручко і така його злість взяла, що мало з шаблею не кинувся на тую буду.

То він зі своїми людьми не досипляє ночий, як божевільний кидає собою на всі боки, ран не боїться, життя не щадить, а вони, бач, вигідно до царя на прощу чимчикують. «Ах чортиб...» не втерпів і заляв по козацьки. Кипіло в нім...

«А то куди?» — зверещав стаючи серед дороги.

Валка захиталася, стала.

«Куди?» — повторив Мручко.

Замість відповіді бренькнули шаблі і кламцнули курки. Мручкові люди, побачивши здалеку, що їх сотник у якусь нову пригоду попав, прискорювали ходи і поспівали йому в допомогу. З усіх боків окружували валку.

Перевага була на стороні Мручка. Але він не скористав з того. Навпаки, свідомість тієї переваги, ніби зимною водою облила його.

«Ховай шаблі!» — гукнув. — «Не марнуй кулі! Крови братньої не будем проливати!»

Старшина, що провадив валку, підскочив конем до Мручка.

«Дайте дорогу, пане сотнику. Бачите, генеральних старшин веземо».

«Генеральних старшин? а тож куди? Їм місце в генеральній раді».

«Не нашої голови діло питатися куди. Приказ і годі».

Мручко зніяковів. Дійсно прикази дається на те, щоб їх сповняти. Військо, яке не сповняє приказів своїх старшин, це не військо, а збіговище забросаних людей, не оборона краю, а його небезпека. Мручко розумів це краще, ніж хто другий. Слухав своїх зверхників і вимагав послуху від підвладних. А отсе зрушив головну й найсильнішу підвалину військового устрою, допустився того, що вважав найбільшим нашим лихом.

Старий чоловік поступив, як нерозважний хлопець. Лихий був на себе.

«Алеж бо такий момент, такий момент!» — виправдував себе перед власною совістю. — «Ворог у сили росте, а наші з табору втікають. Як жеж їх не спиняти, хочби й ціною послуху військового?»

«Товаришу!» — озвався. — «Я тебе не виную. Але невжеж ти не знаєш, куди вони їдуть, отсі твої старшини?»

Козак видивився на Мручка. «Кудиж би, — спитав, — як не до полків?»

«До царя!» — гукнув йому у відповідь Мручко, аж тамтой разом з конем підскочив.

«До царя!» — повторив, — «щоб жебрати ласки в нього, докладати на своїх, видавати наші тайни і зраджувати наші слабі місця».

Тепер тамтой зніяковів і піднесену шаблю спустив. «До царя, сотнику, то я не піду», — відповів по хвилині вагання. — «Гетьманові присягав, — не зраджу його», — і повернув конем, а за ним стали повертати і його люди та уставлятися боком здовж дороги. На дорозі лишилися тільки сани, запряжені шестірнею гарних, породистих коней, не з будь якої стайні. Фореси, що сиділи на них, озиралися то на будо, то на Мручка. Хиталися, не знаючи, що їм робити. Запримітив це Мручко. «Ви сидіть!» — промовив: — «Худобина за своїх хазяїв не відповідає. Ще чотирох козаків поїде з вами для всякої безпеки». Але тих чотирох не знайшлося. Треба їх було вибрати і приказати, щоб їхали з саннями.

Годилися нерадо.

«Рушайте!» — гукнув Мручко.

«Стій!» — почулося нараз із буди.

Захиталася шестірня, коні затупцювали.

«Стій!» — роздалося в друге.

Сани заскрипіли і стали. Дверці відчинилися і блисло двоє сердитих очей.

«А ти що? Напад на гладкій дорозі?»

«Не гладка, а крива ваша дорога, панове», — відповів, підїзджаячи до саний Мручко.

«Ти хто такий будеш?» — згїрдливо спитало його двоє голосів нараз.

«Хто буду не знаю, а покищо, я сотник, сотник Мручко, коли чували».

«Бунтарю! Як ти смієш ворохобити наших людей і нападати на поїзд полкових та генеральних старшин? Ми тебе на паль!»

«Терпїливости, панове, терпїливости! Ще не відомо для кого цей паль застружать скорше. І цар не всякого на фотелю саджає».

«Не твоєї дурної голови діло!»

«Може вона й дурнійша від ваших, що не зраджує рейментаря свого, але за те вірнійша».

«До дискурсу не стаємо з тобою, хаме! Відповідай, як ти смів спияти своїх старшин?»

«Ті, що від гетьмана втікають, не старшини мої, а — зрадники!»

Сердиті очі згасли, якби хто дві свічки здмухнув.

«Лиши, товаришу, лиши!» — почулося з буди.

«Бачиш паний якийсь, сїдай, замикай двері, бо зимно».

Та двері за той час намерзли і їх годі було примкнути.

Мручко з коня зіскочив і приступив до буди.

«Дайте, най гляну, з ким маю честь».

І здивувався.

«Так це ви панове? І хтоб то погадав! Такі вірні прибічники гетьманські, дорадники! Так голосно горлали і так тихо втікають! Заспокойтеся. Такими лицарями Україна волі не здобуде. Їдьте! Не спияю вас!»

Крикнув:

«Мовчи!»

«Ах, щоб про вас ваші нащадки мовчали, щоб імена ваші задержали так, як тепер не оден з козаків, що життя своє за вашу трусливість покладає. Їдьте, але так, щоб вас ніхто не бачив, коний пожалуйте, що-би їм сорому не було, що таких панів везуть!»

«Хами!»

«Панове!... Ну їдьте, їдьте! А щоб остання трусість виїхала від нас разом з вами. Щасливої вам дороги до царського чобота, до його крівавої руки. Скажіть цареві, що біля гетьмана вже нема ні одного такого, як ви, лиш самі Мручки, — самі хами!» Двоє рук даром силкувалося примкнути двері, щоб не чути бесіди сотника, котрого голос звучав

чимраз сумнійше, бо чимраз менше почувалося в ньому злости, а чимраз більше болю.

«Їдьте отсею дорогою, якою ми вернули, крізь поля прямо в ліс. Там на леваді царські люди вас дожидають. Милої зустрічі бажаю!»

Прискочив, зрушив дверці і так сильно луснув ними, що вони зачинилися на глухо.

«Вїо!»

XVI.

Білий ранок.

Вікна, ніби хтось плити леду у рамці повправляв.

Піч горяча, аж лускає, а на стінах іней.

Вода в умивальниці замерзла.

А за тими вікнами і стінами що?...
— — — — —

«Розкажуй, дівчино!» — звертається Ганна Обидовська до Одарки. — «Розкажуй!»

Очі її цікавістю палають. Сидить біля ікони, під лампадкою, яка озарює її веселе обличчя.

«Під печею не стій! Ти продрохла, це не добре».

Важко уявити собі більший контраст як вона і Одарка. Ганна Обидовська, як маєвий поранок, Одарка як літна душна ніч, повна невисловимої жаги, і невтихомиреного бажання. Труди і тривоги, які перебула, покинувши безпечну Веклину хату в Гірках, не зменшили її краси. Ще принаднішою стала, більш загадковою, таємною. Обидовська з насолодою дивиться на тую незвичайну красу. Зависти не почуває. Чує в ній те, чим і сама переповнена в щерт, — кохання... Але інше воно, як у неї. Стихійне, неприборкане, як степовий кінь, що не знає ніякого стриму...

Хиба того завидує її Ганна...

Може й вона була колись такою? Може й була, так мати, ієромонах, що вчив єрмолая і партесного співу, благообразна тітка, мов ікона в храмі, шанобливі гості в хаті багатого Василя Леонтієвича Кочубея, всі вони приборкали молоде, палке серце, навчили його лукавити й брехати. Пощо, нащо? Невжеж ми двічі живемо на світі? Невжеж не краще робити так, як отся дівчина, що слухає голосу серця і за тим, якого покохала на край світа полине, не питаючися на який кінець?... Обидовська в Одарці своєю молодістю бачить...

«Розкажуй».

Одарка вдячна гетьмановій своячці, що приютила її у своїй квартирі, бо в городі так важко нині знайти який теплий куток. Не хотілаб відмовити добрій пані, що не гордує селяшкою та ще вихресткою, але її так важко, так дуже важко розкажувати. Аж самій слухати ніяково. Те, що останніми днями пережила таке неподібне до правди. Прямо вигадлива казка якась, а не дійсність.

«І що він, цей московський офіцер?» — підштовхувала її словами Обидовська.

«Ах цей! Цур йому! Тінею снувався за мною. Гадала налякається опириці і вже більше не гляне на мене. Егеж, налякається такий!» — і засміялася, але так, що Обидовська шарпнула її за рукав: «Одарко, чуєш! А може ти й справді, як не опириця, так хоч русалка, або мавка?»

Одарка глянула на Обидовську; зразу з докором, але як побачила її добрі, цікаві очі, так до жартів охоти набрала. Чорні очі зиркнули несамовито. Блудні вогники в них загорілися. По устах усмішка переліглася, ніби сонце по листю, а самі вони рожевими платками розтулилися.

«А виж гадали як? Русалка, я, і не лиш русалка, а й відьма. В дівчину перекидатися вмію. В ночі русалка, а в днину дівчина. Двійним життям живу; розкіш яка!»

І сміялася своїм привабливим, аж страшним сміхом. Обидовська посміхнулася по діточому. Вона знала, що це неправда, що Одарка вдає, як у театрі, але обом їм після страхітних переживань останніх часів хотілося інших зворушень, хотілося забути про дійсність і гадкою перенестися в казку.

«Як нічка зорі розсипле по небі, — говорила шепотом Одарка, — а місяць вискочить гратися з ними, пропадай сирото Одарко! Тебе вже нема, а є русалка, Зорійка, знаєте тая, що в неї миргородський полковниченко рутяний віночок украв. А вона його на річку шукать пішла і між русалок-сестричок попала. Егеж, егеж, я та сама Зорійка, коли чували».

Обидовська очі примкнула, ніби на осліп за її словами ішла... Так гарно було слухати.

«Шувар шелестить і шепоче осока, ніби полковниця яка в шовках та саєтах ступає. Пустіть мене сестрички ріднесенькі на зустріч козакові підю...»

Пустили. І ось зачайлася я, а місяць сипле сяєво срібне, зорі злотисті сіяють. Цить — хтось іде! Це він, козак. Сусе-Христе! Гарний який, як світ світлий, як місяць ясний. Присмокталась до уст, яка гаряча кров...»

«Одарко!» — шарпнула її за вишиваний рукав Обидовська, — «не бреш!» — і тим словом чар, ніби свічку здмухнула.

У вікнах знов ледяні шибки, на стінах іней, в умивальниці лід, а за порогом що? Не питай. Обі нараз розсміялися.

Обидовська притягнула Одарку до себе.

Тая клякнула біля її крісла. Обидовська гладила Одарчине чорне чорне волосся, аж сине.

«А дуже ти його кохаєш?»

«Кого? Сидора?... Дуже. Гарний і добрий, доброта одна пані».

«А він тебе?»

Одарка засоромилася.

«Він?... як хоче... Це вже не моєї голови діло».

Обидовська усміхнулася гірко: «Дай Боже вам щасливими бути, бо я, — затялася на хвилину, — бо я, не зазнала щастя».

Одарка припала до її руки. «Бідна паня».

...В лямпаді масло тріскотіло.

«А про московського офіцера ти мені не розкажеш?» — спитала по хвилині Обидовська.

«Чомуб то ні, якщо ви цікаві... — і уста рукою обтерла. — Отож як залишив нас пан Мручко в Райгороді, мій Сидір став скоро вертати до здоров'я. Дідусь йому якісь такі ліки давав і мастями цілющими мастив, що рани гоїлися скоро».

«Молода й здорова кров», — завважила Обидовська, а Одарка казала:

«Тішилася я, що за декілька днів поїдемо до його села, бо там спокійно. Егеж — поїхали! Після півночі загуготіло у Райгороді. Зірвалася я, — червоно в хаті, ніби хата горить. Кинулася до вікна, пожар! Люди як оглашені літають, сюди й туди. Ревуть корови, блеють вівці, собаки зриваються з ланців, — знаєте, як воно є, коли ворог на сонне село нападає. Жінка якась з ножом за донькою біжить: «заріжу тебе», — кричить, — «на сором Москалеві не дам». Не знаю, можеб і я збожеволіла, не бачивши чогось такого з роду, алеж Бог досвіду не поскупив, так і голови не стратила. «Вставай!» — гукнула на Сидора. «Або що?» «Москалі», — кажу. Помогла йому вдягнутися й вивела бокови́ми дверми в садок. За садком цвинтар, а там балка, — гадаю собі пересидимо яку годину, Москалі пограбують Райгород і далі підуть, як звичайно».

А Сидір до мене: «такого ти хочеш від мене? Там людей мордують, а я маю втікати?» — і виривається з рук. Не пускаю. «З глузду збився, кажу, хорий і безоружний і битися хочеш? Як? Куди?»

«Мушу». «Як ти мусиш, то я в криницю ускочу, — теж мушу». ...Шарпаємося. Аж тут чуємо: біжать... Людий кількоро. Шпорами побренькують. Відскочили ми від себе, розбіглися, як ті перепелиці в полі і до землі принишкли, до могил. На мені білий кожух, на йому свита, не побачать, гадаю, колиб їх тільки не наднесло на нас... Та Бог стеріг... Перебігли матіркуючи, Москалі. «Одарко!» — почула я. «Я ось-дечки, недалечко від тебе», — відповідаю. Він в мить збагнув і приліз рачки до мене. «Що нам робить?»... «У балку подамось». «Не хочу! До людий підю. Там б'ються»... Боже ти мій! Вговорюю його, як можу, аж тут Райгородці на цвинтар пруть, а за ними Москва... Між гробами битва счинилася. Люди хрести ломали, хай Бог простить і відбивалися. Сидір теж, і я при нім. Так нас і взяли... Приводять до квартири, там де майор московський стояв, дивлюся і очам своїм не вірю: він, отсей самий, Москаль, що мене колись до відьми в лісі завіз був. Він мене теж пізнав. Підступив і очима блиснув, як вовк. «Тепер ти мені не втечеш, — каже. — Ну, перекидайся хутчіш у відьму, перекидайсь!» — і замахнув рукою. Але не вдарив, тільки сплюнув».

«Вивести проч усіх! Тая тут останеться, на вопрос!» — гукнув на салдатів...

Одарка встала і поправила плахту на собі. Зацібнула корсетку. Дріжала. Оповідання видимо хвилювало її.

«А ти? Що ти?» — питала Обидовська, в котрій губи наливалися кровю і паленіли, як доспіваючі вишні в садку.

«Що я? Гадаю собі, раз козі смерть. Підступила до нього. На, бери! кажу, але знай, що в мене за мізинним нігтем отруя. Приткну до уст і трупа матимеш, не мене. Та ще бережись, щоб не задраснула тебе!»

Мов ужалений відскочив. «Роті тебе як суку між собак кину. Пограються!» — зашипів.

«Трупом мене ти кинеш, а не живою», — відповідаю, сідаючи на лаві буцім нічо... Остервенів. Тупотів, кидав собою, як дикий кіт по клітці, стогнав.

Я очий з його не зводила. «Не дивись! Сліпаки тії вирвати з лоба велю! Відьма, вовчиця!»

«Маю на тебе дивитися, так краще рви!» — відповідаю, усміхаючись.

Обидовська глянула на Одарку. «Ти справді страшно вмєш усміхатися, дівчино. Мороз по спині йде».

«Життя навчило».

«А він?» — спитала знов Обидовська.

«Він? То прискакував до мене, то відкидало ним, як біснуватим. Аж за голову вхопився руками: дівко, — кричить, — ти мене з ума зведеш!... Будь моєю, озолочу тебе. Бачиш? — і висипав з кармана перстенів, ковтків, усякого узорічча аж в хаті замихтіло... «Ова, кажу, багато награвували. Та не про мене воно. Чужої кривди не бажаю»... «Оженюся на тобі, — почав тоді. — В маєтку мойому панею заживеш, може й бояринею станеш, а так пропадеш, війна столочить тебе, як корова ратицею квітку. Сам чимало такої змарнованої краси бачив... Не здержу, збожеволю з жалю, збо-же-во-лі-ю!»

Жаль мені зробилося дурного. В його голосі справді почувався біль, чути було, що з серця балакав.

«Так би й казали», — кажу тоді вже иньшим голосом, ніж перше, — «так би й казали, а то кидає собою, мов біснуватий, до чиста ви мене налякали».

«Дівчино!» — пустився до мене, розтворивши рамена, як ворота.

«Дівчино, моя, я без ума від тебе!»

«Стривайте, стривайте, — кажу тоді, — нині ні, не хочу — не можу, поправилася, — підождемо до завтра».

Просіав. «До завтра?» — питає, — «до завтра?» — і не втерпів, прискочив і таки поцілував мене.

Я з легка відсунула Москаля. «Бачите, який ви нахаба», — кажу.

А він: «До завтра? До завтра?» — шепотить, ніби йому жар з рота бе. «Так ти завтра згодишся бути моєю?»

«Може і згоджуся», — відповіла, не знаючи, що мені й казати.

Подумав хвилину, протер чоло, махнув рукою і якось заспокоївся. Казав мене відвести до якогось двора, а всеж таки варту поставив, для безпеки, як він казав, а я гадаю, тому, щоб не втікла.

«Тільки ви могого Сидора відпустіть, — кажу прашаючись з Москалем, — а то я собі смерть зроблю, коли йому станеться що злого».

Знов подумав хвилину і знов рукою махнув: «Хай до чорта йде! Не бачив я хахла!» І відпустив, навіть попрощатися дозволив. А мій Сидір своє: «без тебе не піду!»... «Мусиш, бо до чого ми тут у двійку досиди-мося? До смерти. А так може ти десь на гетьманських людей наскочиш. Бачиш, московський відділ невеличкий, може відібеш мене. Якось я його на силу вговорила, хоч надії на відбій, правду сказати, не мала а тільки його ратувати хотіла. Пішов, а я цілу ніч ока не примкнула.

Що мені бідній робити?, гадаю. Отрую, то я й дійсно мала при собі, запаслася, але вмірати не хотілось, світ такий великий і цікавий, хоч страшний, — молода я. Лежу в постелі, ніби на межі серед полину, гіркий пил летить на мене, чахну. Аж раптом хтось гримає у двері: «Який чорт?» — питаю. «Дозвольте побажати вам доброго ранку, — відповідає чємно Москаль. «Доброго ранку й вам, — відповідаю, — але я ще не вбрана, підждіть»... Пішов... Чую, як лається на своїх, штовхає людей, як псярних собак, недобрый. А за якої пів години знов у двері стук-стук. «Увійдіть!» — кажу, бо що було робить? Сила його. Виважить двері, як захоче...»

Одарка знов оповідання перервала. Стояла в кутку, випрямлена, з палаючими очима. Ніби це, що розказувала, переживала в друге. Обидовська очима присмокталася до неї: «і що? і що?»

«Я тоді саме чесала свої коси. Руками підняла волосся в гору і — завмерла. Він з ваганом на порозі стояв. «Або будеш моєю, — не говорить, сичить, — або вбю тебе, вбю!»... Очі наші зустрілися з собою, дужаються... «Стріляй! — гукнула я. — Стріляй, ну, чого стоїш?»...

А він руку з ваганом опустив, хотів кроком ступити вперед, захитався, вхопився за голову і вибіг.

«Відьма! Відьма!» — почула я, як кричав у снігах.

Словом тим, ніби мене обухом по голові вгativ. Чого це я відьма?... Не вгадаю. І обезсилена, голову до подушки приткнула. Буцім я дівчинка маленька, громів боюсь... Хай бють, щоб мені їх лиш не бачити, не чути... Егеж, не вчуєш!

Кругом хати біготня така, верески, крики...

Не втерпіла я, зирнула, — Боже мій! До вікон когути червоні крильми бють, в хаті дим, що й дихнути годі, горить!... Зірвалася я, біжу, так сінешні двері заставлені, хата як кріпость, не добудешся з неї. Значиться живцем хочуть відьму спалити...

От воно як!... Мов божевільна кулаком у вікно вдарила, бренькнули шибки, влетів чорвоний когут у хату і просто мені в лице. На силу відчинила я двері в сіни і на силу їх замкнула за собою, руками волосся гашу, іскри струшую з себе, дим в очі гризе. А в хаті клекотить, тріскотить, палахкотить, ще трохи і огонь двері перегризе, хоч двері кріпкі, густо цвяховані. Кидаю собою по сінях, як окайнна, туди й сюди, аж чую під ногами дудонить... Двері у погреб значиться. Підняла їх і опустила за собою, в темінь ускочила. Тут тобі гадаю і кінець! Щоб лиш хутчіш, щоб не мучитися довго. Геть запаморочило мене. Гірки, Векла, Сидір і що перед тим гарного й поганого було, що веселого й страшного, ходором по голові ходить, хутко, хутко, аж почорніло в очах... кінець».

Обидовська дівчину на крісло посадила.

Заспокоювала її. Білою рукою по чорному волосся водила. Одарка мов у пропасниці дріжала. «Наша жіноча доля терпіти і сила в терпінню, видно так Бог хотів. Не нарікай!»

«Я не нарікаю,— хлипала Одарка,— сама не знаю, що це мені. Поки діло, поти й сила була, а тепер і згадувати важко».

«Чоловік не залізо, відома річ. Спічни собі!» — і подушку Одарці під спину підложила.

Подзвонила на службу, казала теплого молока принести. Одарка випила, заспокоїлася і сама стала розказувати далше.

«Сидір справді, так як я йому казала, на якийсь козацький відділ наскочив, а побачивши, що Райгород горить, прибіг туди. Москалів не застав уже. Далі палити й мордувати пішли. Не знаю, як він добився до мене і як з погребу виніс мене. На руках я у нього очі розплющила і знову побачила світ. Бачити, які в мене обсмалені вії».

Обидовська глянула. Дійсно вії в Одарки були підсмалені і попідгинані в верх. Волосся також згаром пахло.

«А якже ти добилася до нас?» — питалася.

«Остогидло розказувати, пані. Все те саме. Що вискочиш з одної біди, а вже друга на тебе чекає. Не далеко ми заїхали з Сидором, аж на Москалів попали. Вони скрізь над Десною, як тії круки снуються. Вхопили нас і в Лебедин везли, аж у лісі змогла їх біла смерть. Позамерзали. Ми з Сидором у старшинській буді перед морозом заховалися. Аж прийшов сотник Мручко і дякуючи йому я тепер тут».

«І вже не пустимо тебе від себе. Будемо разом бідувати».

«Хіба що бідувати», — повторила Одарка.

«І сподіватися. Сподіватися будемо, Одарко, що знову заживемо в добрі. Кохання і біду переможе».

«Переможе», — повторила Одарка.

Обидовська Одарку до себе притулила.

«Будемо сподіватися, дівчино, будемо...»

XVII.

«А ви вже, пані матко, благороднішого трунку не маєте?» — питав сердюк, вихиляючи чарку.

«Дякуй Богові, що й такого націдила», — відповіла не стара ще хазяйка. — «Люди по горілку, як по свячену воду йдуть. Озеро випили би не то що».

«Випили би!» — притакнуло товариство. — «І не диво. Зима морозить, а горілка гріє. За ваше здоров'я, пані матко! Спасибі, що не відправляєте нас, не напоївши!»

«А когож мені й напоїти, як не вас? Таж ви свої, не те що який там Швед, або Москаль. Гадаєте мені від них легко відігнатися? Ой-ой! І набрешеться чоловік і налається поки позбудеться непроханих гостей. Буває опівночі до брами шаблями грюкотять: «пускай погріється!»... Важко тепер хазяйкою бути і гріха на совість не взяти! Ой важко!», — і рукою смажні губи обтерла. Гарна була, хоч літ так під сорок, а може трохи й поза сорок, але не богато. Та що літа! «Хоч ти й сива, так ти мені мила», — приговорював бувало сотник Мручко, дратуючи Веклу в Гірках. А роменська хазяйка трохи навіть на Веклу скидалася, тільки без тих ділочків біля уст, що то в них смішки у піжмурки грають.

«А як ви гадаєте, пані матко?» — питався той самий сердюк. — «Чи довго нам ще в тих ваших Ромнах сидіти доведеться?»

«Не гадаю, щоб довго, бо переїли ви й перепили де що було, а нового окорму якось мало до нас довозять».

«Мало?» — схопився сердюк. — «Гетьман 24 тисячі волів та 40 тисяч свиний доставити велів! Так це мало?»

«Кому доставити велів?» — спитала.

«А кому ж би? Сотникам доколичним: лохвицькому, лукомському, дубровському, пирятинському, то що».

Всім очі засвітилися, а хазяйка аж за голову руками схопилася. «Сорок тисяч свиний!»

«Ти ще сто тисяч осьмачків борошна!» — додав другий сердюк.

«Сто тисяч осьмачків борошна!» — кивалася, як жид на шабасі хазяйка. — «Легко сказати, мої ви, та не легко добути. А ще тепер. Тепер хіба псів гнати, а не худобу. І як тут крізь такі сніги з набором пробіратися?»

«Правда ваша», — озвався той, що в кости щасливо грав.

«Куди там тепер транспорту доставляти. Ось Ромни, ніби якийсь город, числиться, а глядіть сніги на вулицях по пояс лежать».

«Що по пояс», — поправив котрийсь, — «по самі пахи! Якщо ти невеличкий ростом, то так і з головою задує».

«І не одного! Хай тільки з дороги зійде та відібеться від людей, — присипить чоловіка, як грабар землею домовину. Не хотів би я, пані матко, в тих ваших Ромнах веснувати! Тут, під отсими снігами такого трупа буде, що подумати страшно».

«Ой буде, буде!» — притакнули кругом.

«Де його не буде!» — зітхнула хазяйка.

«Де його не буде, мої ви золотенькі! Перше, на війні, побилися на одному місці і край, як ось під Конотопом було. А тепер куди не глянь чоловік чоловіка ріже, а вітер з ніг валить, а мороз кригою стинає. Жасно!»

«Ой жасно, пані матко, жасно», — притакували гуртом.

Біля порога дідусь почепки сидів, кійка, як патериці тримаючись. Нищий. Порожня торба через плече, шматок якоїсь овечої шкіри на хребті, буцім кожух. Лівого ока не має. Лиш ямку зморщеною шкірою затягнуло. Друге за двоє глядить. То радісно, то злобно підглипусь. Ніхто не бачив, коли він у господу увильнув, ніби хованець зпід долівки виліз і дивується, побачивши людей.

«Наказаніє господне, мостиві панове», — озвався голосом якого ніхто від нього не сподівався, повним і звучним, як голос архиєрейського дяка.

Всі зглянулися. Дідусь був сміховитий, а голос мав грізний.

«Господь довготерпеливий, але справедливий», — гомонів.

«Не по правді жив народ, а тепер наказаніє приходить. Такий закон, нічого не порадиш».

Хазяйка повернулася до нього. — «Чогож бо ти, діду, біля порога чепиш? Там студено!»

«Щоби вам тепло, а я привик. І до голоду й до холоду привик. Я з бідною за панібрат».

«Сідай, оттут!» — промовила і показала рукою на бокун.

«Хібаж ти не чоловік?»

«Я нищий».

«А нищий що?»

«У Бога всі ми рівні», — приказував, — «а між людьми ні. Люди по драбині до щастя лізуть, хто на першому щаблі, хто на другому, а дехто вже й останнього хапається. Ось-ось і щастя за полу зіме. Аж нараз щастя висовгнулося із жмені і він полетів шкереберть... Хе-хе-хе!», — засміявся злобно.

Козаки зглянулися по собі.

«Всім на одному щаблі стояти годі», — завважив котрийсь. — «Не здержав би. Щаблі мусять бути».

«І мусить хтось на них стояти вище, а хтось нище», — доповідали. — «На світі скрізь: є дерева, а є корчі, є коні й кошенята, так само й поміж людьми».

Дідове око злобно всміхнулося: «Алеж бо великий кінь на кошеняті не їздить, а дуб на верболозі не росте».

«Люди окрема стаття. А до щастя всякому спішно».

«Отож бо й зле, що спішно, бо воно так: хочби ти чоловіче Божий, не знати як за своїм щастям ганявся, не спіймеш, — і не спіймеш, — бо воно не там, а тут!» — і гепнув кулаком у груди. — «Тут!» — повторив, показуючи рукою на серце.

«А чому не там?» — питався сердюк, прикладаючи палець до лоба.

«Бо в голові лиш розум, а розум і щастя це не одно. Може бути розум щасливий, а може бути й ні».

«Не розуміємо».

«Знаю. Ось ви розумні і не щасливі, а я не розумний і щасливий».

«Не видно того по тобі, діду».

«Бо не показую. Пощо?» — присів на кінчику лави і по капельці пив горілку з чарки, якою його пошанувала хазяйка. — «Погадайте лиш, панове. Ви нещасливі, бо лишили родини свої по хатах і від статків достатків своїх віддалилися, журетесь, що зима, що ворог в силу росте, що хто його зна, чи він де за углом не причаївся. А я щасливий, бо на хвилину в теплу хату увильнув і з мостивими панамі політичну розмову маю. Для вас чарка горілки, що для мене ковток води, а мені вона розкіш несподівана, бо я її хіба з ласки таких милосердних душ, як ось наша хазяйка вживаю. Скажіть же мені тепер, — будь ласка, хто з нас щасливіший, панове? Ви по щаблях драбини спинаєтесь, а я лежу собі біля неї і приглядаюся спокійнесенько. Хто вище підлізе, той нище впасти може, а мені вже й падати нема куди».

«Бачимо, бачимо, алеж бо годі всім під драбиною лежати. Як воно тоді й виглядало би на світі, колиб всі на нищих посходили, кращої жизні навіть не бажаючи собі».

«Бажайте...» — захехекав дід. — «Бажайте, не бороню. Одного щабля дібешся, другого забажаєш і так все. Не шукай щастя у світі, лиш у собі, в своїй душі. Можеш бути багатий, славний, сильний, а нещасливий і можеш бути бідний, такий, як я і щасливий... Хе, хе, хе. Гадаєте, дітоньки, що дід все дідом був?... Куди, куди! А я колишнього навіть згадувати не люблю, бо гріх. Я з Богом примирився, а ви ще з ним війну ведете».

«Ми? З Богом? Щось також верзеш!»

«З його законами святими, щоб ближнього любити як себе, щоб імення поміж нищих роздати, щоб гордості не допускать до серця...» — проповідував, як священник у церкві. Аж нараз спитав: — «А про гадяцьку полковницю ви чували?»

«Чули, що дзвонять, та не знаємо де».

«А я знав її, тую полковницю гадяцьку», — почав змінюючи голос, з грізного на сумовитий. — «Гадяцького попа одиначка. Та яка! Хіба в київській Софії на образі таку знайдете і то не знаю. Неземська красота. Люди охкали, побачивши її, а дехто спльовував, щоб відвернути вроки. Крутилися парубки біля неї, як біля квітки бжолі. Перебірала. Аж багатий сотник навинувся, — пішла. І так її все як з платка йшло, ще не забажала, вже має. І багатство і честь — усьо. Не минуло літ кілька аж і полковницею стала. Четвірнею в золоченій кариті їздить, дзвони переїзд сповіщають, з гармат гремлять. Ціла в саятах, оксамитах, від самоцвітів аж горить. І стали завидувати її того щастя люди; особливо жінота. Так що! Яка позавидує, і заворогує — вже її нема. Або занедужає, або нещасливий випадок — і нема. Аж і зашушукали люди: Відьма! Не знати від кого воно пішло, коли й чому, досить що:

відьма, відьма, відьма!... І погадайте: не поміг муж-полковник, не змогли багатства, нічого не допомогло. Настягали всілякого патича на майдан, склали костер і тягнуть відьму палити. І згоріла би, колиб не протопіп. У ризах церковних з хрестом у руках вийшов і ледви тим хрестом пожар угасив, і полковницю від соромної смерті ізбавив... У черниці пішла... Ось вам і щастя», — кінчив оповідання дід: — «На високому щаблі стояла, а черницею вмерла».

«До чого ви це діду ведете?» — спитала перестрашена хазяйка.

«Не до тебе, донечко, не до тебе. Ти промишляєш як умієш, заробиш, не прогайнуєш, великого достатку в тебе не бачу. Але другі. Ой не по правді вони живуть, ті наші дуки, що в них млини і луки, а нечисті руки. Не по правді і добра нам від них не буде. Не буде добра, поки люди на Божії дороги не повернуть. Кровопролиство щастя нам дати не може, лиш закони Христові, лиш милосердіє, лиш любов ближнього як брата». — Підняв голову вгору, тим одним оком задивився у стелю, яблуко на гортанці задрожало і з поганого дідового горла полилася прегарна пісня:

Із Києва із Єрусалима, Алилуя!

Із Києва із Єрусалима

Відтіль ішло а три черниченки

Алилуя!

Первая йде на главі хрест несе,

Друга йде євангелію несе,

Третя йде кадилицю несе,

Алилуя!

І співав дід, як тії три черниці з Божою Матірю зустрінулися. І спитала їх Божая Мати, де вони бували і що вони видали. І відповіли вони, що бачили, як душа з тілом розставалася, як розставалася і пізнавалася:

Чом же ти, тіло, чом ти не терпіло,

Чом же ти, главо, умом не зносила,

Чом же ти, душе, неділі не читала,

Алилуя!

Будеш ти, тіло, в сирій землі пріти,

А ти будеш, душе, у огні горіти,

А ти будеш, душе, у огні горіти,

Господи помилуй!

Співак замовк. Буцім дух його спалився в огнистих словах пісні, а на тапчані лиш купка попелу сиділа. Такий нікчемний зробився собою.

Слухали козаки, задивившись перед себе, слухала хазяйка сльози втираючи, аж лебединський попович озвався: — «Гарна пісня та не нам її співати. До царя, діду, пішли би, можеб його жорстоке серце сокрушили, а ми тут що? Ми останків волі Божої та людської обронуємо, наше діло святе, а не грішне».

В господу увійшов Мручко з Чуйкевичем.

Обсніжені, інеем обволохачені, запарі їм у руки й ноги позаходили, на силу «добрий вечір» сказали. Сердюки позривалися з місць. «Сидіть!» — махнув їм рукою Мручко і оба стали тупцювати по хаті, та здорово молотити себе руками по плечах, розгріваючись. Хазяйка спорі чарки їм подала. Випили й подякували щиро, бо горілку не легко було в Ромнах добути, хіба червону і то за великі гроші. Дійсно, Шведи й козаки повипивали й повиїдали, що було, а довіз ізза снігів був неможливий.

«Ну, славити Бога», — промовив Мручко. — «Сніг перестас падати і вітер теж тихне. Шлях до Гадяча прогорнули. Завтра рушаємо, панове!» Загомоніли козаки, як джміль: — «А мороз?» — спитав котрийсь.

«Рівно мерзнути тут, чи там. А йти треба, бо такий приказ».

«Треба», — почувся кругом. — «А дідови дамо толубець і гринджоли здорові та заберемо з собою», — звернувся Мручко до сліпця.

«Спасибі за ласку. Мені й того доволі, що маю, а до походів не спішусь».

«Ов, може, ти діду, шпигун. Може тебе на звіді післали».

«Господь мене на звіді між людей післав», — відповів і знітився у собі, буцім його вже ніяке людське слово обидити не може.

«Ну, панове», — гукав Мручко, ще й не обігрівшись гаразд. — «Кому в дорогу, тому й час! Підемо! Завтра похід. І не легкий. Мороз це не будь який ворог. Від його більше наших погубило, як від московської шаблі. А всеж таки, ми не дамось!»

«Не дамось!» — загомоніло кругом.

Піднімалися з лав, цілували хазяйку в руку, а вона благословила їх на дорогу, бо тепер навіть з хати до хати дістатися не легко.

Чуйкевич підняв комнір від своєї лисячої шуби і йдучи думав над тим, що його батько «непевний». З останньої розмови покмітив, що генеральний суддя зневірився у добру справу. Нічо дивного: Апостол, Галаган, — тінь не лиш від дерева на дорогу лягає, але від душі на душу паде. Мало тепер поміж нашими таких душ, щоб від них світло било, самі тіни. Немов одна велика чорна тінь від царя на цілу Україну кладеться.

Мороз палив. Шинами по лицях пекло, віддих у грудях спирало. Очи мерзли.

Чуйкевич вертав від Орлика, з яким мав довшу розмову. Орлик кріпко тримався. Ніякого хитання в його словах не почувалося.

Це добре. Але батько?

Думка про батька не давала Чуйкевичеві спокою.

Господи, коли й він гетьмана покине, так хто залишиться біля його. І як тут пережити такий сором, як гетьманові в очі зиркнути?

Хотілося побалакати з Мотрею, почути її мудре слово. Але як її сказати? Про батька мова, не про кого! Зараз вона і покійного згадає... Сумно робилося Чуйкевичеві на душі.

А до того — господа! Невжеж так козаки забавляються? Без жартів і без сварки, без слів і без сміху, невжеж і сердюків обгортає цей похоронний настрій, який між старшинами панує? Це погано, це навіть дуже небезпечно. Ніщо не від нині поміж народом снуються, співаючи всяких побожних пісень, про правду і кривду, про розлуку тіла з душею, про страшний суд, але тепер нам тих пісень не треба. Тепер нам не нищих, а як найбільше Мручків давай. Зневірився народ, сотники приказів гетьманських не сповняють, самочинні ватаги формуються, на шведські відділи нападають, а ще як сердюки носи похнюплять, що тоді буде?

І Чуйкевич замість на квартиру до Мотрі, поплівся у табор. Заходив до вартівень, до канцелярій, до стаєн, рад був роботу за десятьох робити.

Так зайшов аж там, де на відшибі одна батарея стояла, — кілька гармат. Їх так завіяло снігом, що ні дул, ні коліс не було видно, лиш кілька білих горбків майоріло. — «І їм зима заткала горло, обезсилила», — погадав собі Чуйкевич. — «Не легко було би стріляти» — і на тую гадку аж зжахнувся. Підступив до вартового. Цей не питав клича ані не спинав Чуйкевича, стояв біля дула випрямлений, як свічка. Вітер снігом присипав його по коліна.

Чуйкевич підступив, глянув і побачив, ніби з криги викуте гарне молодецьке обличчя, — опошлянський сотниченко, богатих батьків одинокий синок. Так кріпко фузію в заkostenілих жменях тримав, що жаден ворог не вирвав би її.

«Цей витривав на своєму місці», — погадав собі Чуйкевич, зняв шапку з голови і поклонився.

XVIII.

Король Карло рішив, що його найблищим завданням є виперти Москалів з гетьманщини й перенести війну поза її границі.

Доки Москалі перебувають на Україні, доти годі сподіватися, щоб народ перестав хвилюватися й переходити від гетьмана до царя, та навпаки. Це хвилювання деморалізує населення, а побут московських частин виснажує край. Треба було боятися, що вичерпаються запаси хліба й паші, а про довіз нових годі й гадати.

Дня 28 грудня, король дав приказ виступати з Ромнів і прямувати на Гадяч.

Хоч у Ромнах довелося Шведам перенести страшні терпіння, а всеж таки на довшому постою привикли вони до Ромнів, а Ромни до них.

Неоден пристроївся якось, підшукав собі знайомих, зжився з бідою і не мав ніраз охоти шукати собі нової.

Невжеж у Гадячі краще? Скрізь студено і скрізь де стільки війська довше постоїть, приходить недостача усього, від хліба до горілки й тютюну.

Ті Шведи, що вспіли вже дещо навчитися нашої мови ще й тому не спішилися в Гадяч, бо він їм звучав погано, нагадував гадюк.

Тільки ті, яким роменська біда дібралася до живих печінок потішалися, що може в Гадячі краще стане, бо щоби ще гірше могло бути, про те чоловік в біді звичайно не думає, як у добрі не думає, що йому справді добре.

Король Карло не любив заздалегідь звірюватися зі своїми воєнними плянами; видавав прикази скоро і не дай Боже, щоб вони так само скоро не були сповнені. Тая наглість і напрасність була одною з примет його характеру, вона то іноді й доводила ексцеленцію Піпера до розпуки, а між генералами викликувала нехоть до молодого й надто палкого вожда. Але на диво, нехоть зникала звичайно після першої з ним стрічі. Король нагадував своїм генералам їх власну молодечу безтяменність, їх юні пориви, їхню погоню за невідомим, у вік незаспокоєним бажанням побіди, слави, щастя, він, не знати чому нагадував їм Швецію. Швецію бачили в нім. Швецію вікінгів і тую, що мала прийти по їх кістках. Були частиною людської раси, що творила історію, білої, ясноволосої з синіми очима, ясними, як небо й загадочними, як фйорди.

«Завтра до якогось Гадяча ідемо. Ще нас там не було», — казав фельдмаршал Реншільд, видуючи губи, ніби до поцілуя, а ніби до свисту.

«Ідемо», — відповів Піпер, коротко, як часто відповідають дипломати.

«Ексцеленція ніколи своєї гадки не скажуть. Це так звана вища дипломатія, котра засновується на тім, щоб не сказати того, що чоловік думає».

«Деколи краще, думати й не говорити, ніж говорити а не думати».

«Це ви до нас, військових людей, пете?»

«Борони Боже! Я так собі».

«Вислів, що має перейти до історії?»

«Невжеж ми знаємо, що до історії перейде?» — зітхав Піпер, порядкуючи дипломатичні акти.

«В тім то й біда, що деколи слова переходять, а не діла».

«А невжеж ви слово вважаєте безділлям?»

Реншільд замість відповіді пустився по хаті.

Розтручував жмутки актів в обгортках з грубого, синявого паперу, позв'язувані на перехрест кріпкими мотузками.

«Слова!» — гукав показуючи на них. — «Самі слова! Скільки часу витрачено на них! А який хосен? Тут одуріти можна: слова, слова, слова! Писані й балакані, на всі лади. Короля задурманено ними. Замість над воєнними плянами сидіти, риється у паперах, пише й читає листи, а як ні, то сліпає над псалтирою, або жв'якає якісь філософічні нісенітниці. А між тим цар творить армію, вишколює її, відбуває воєнні наради».

«І колесує, четвертує та на паль саджає людей», — докінчив за нього Піпер.

Реншільд спалахнув: «Краще це, ніж марнувати час на балацці, яка з війною нічого спільного не має».

«Ексцеленціє», — звернувся до нього Піпер. — «Будь ласка, скажіть це королеві. Не розумію, чого якраз на мене сипляться громи вашого невдоволення. Кождий з нас свою роботу робить».

«І так воно повинно бути», — встрявав у розмову Левенгавпт. — «Хай кождий робить, що до його належить і на тім край».

«Саме до того й веду», — спохопився Реншільд, — «щоб ми щось взагалі робили, а то снуємося від тієї проклятої Десни до якогось там Сейму, мерзнемо, як собаки, бідуємо як останні цюри, витрачуємо людей і муніцію, а невжеж це війна? Чорт зна що, а не справжня війна!»

«А ви хотіли би в одній битві побороти царя і заволодіти його велетенською державою?»

«В одній, чи в десятих не знаю, але в битвах, бо тільки вони вирішують складні міжнародні питання, тільки битви, а не стоси, навіть найхитрішого й найдотепнішого папіря».

«Розуміється», — додав звертаючись до Левенгавпта, — «розуміється, виграні, а не програні битви».

Левенгавпт зрозумів натяк на його програму біля Лісної і не надумуючися відрубав: «Не знаю вождя, який не програв би жадної битви. Інакше весь світ був би нині під одною рукою і творив би одну державу».

«До того й повинен прямувати кождий великий вождь, бо як ні, то він не має права вимагати таких великих жертв від свого війська і від свого народу. Чи знаєте ви панове, як тепер людям у Швеції живеться? Чи знаєте ви, що там нема що їсти, нема в що одягнутися, що там нема вже мушин, а є тільки старці і хлопці, і якщо господь дозволить ще кілька літ нашому наймилостивішому прожити, то навіть хлопців не стане, бо звідки вони візьмуться, коли мушини не там, а тут, серед того дідьчого гуляй-поля, на котрому вітер з морозом пібравшися за руки з життя і з розуму собі найбезличніше глузують».

Піпер порядкував свою дипломатичну канцелярію, Левенгавпт закурював люльку. Реншільд спинився і глянув крізь вікно: «Ще трохи і вимерзнемо, як під зиму мухи, або як миші на полі і хиба якесь чудо станеться, коли з тієї України оден Швед до Швеції верне».

«Хто верне, а хто ні», — відповів спокійно Левенгавпт, — «на те ми й воюємо, щоб бути готовими на смерть і не думати про неї. Я вірю в будучність Швеції і не боюся погрому».

«Не доцінюєш себе. Погадайте! Якщо ми загинемо в Україні, то хто поведе діло в Швеції?»

«Знайдуться такі, що поведуть. Народ не верба, зрубав, викорчував і — пропало. Не бійтеся, підросте нове покоління. Історія нині не кінчиться».

«А скінчився вже Вавилон і Картаго».

«Нам ще до того далеко».

«Далеко?» — свиснув Реншільд. — «Звідки тая певність, що далеко? Історія се книга несподіванок».

«А по моему ланцюх причин і наслідків», — відповів спокійно Левенгавпт.

«Так, так, оден спричинить нещастя, а другий відповідає за наслідки».

«Другий хай поправляє промахи першого», — поправив Левенгавпт, розуміючи аж надто добре, що Реншільд його за Лісну колючує.

Піпер відірвався на хвилину від своїх паперів і простуючи спину казав: *Non est desperandum*, панове. Щоб малиб казати Українці і їх гетьман? Подивіть у яку халепу вони попали. Москалі знущаються над ними, як дикі bestії, гетьманови пограбували палати, забрали гроші, вибрали наслідника, хоч він ще живе, а невжеж ви чули одно гірке слово від Мазепи? Все він чемний, усміхнений, дотепний».

«Старий лис!» — надув зневажливо рожеві губи Реншільд. «Обігрує царя, короля, себе і весь світ. Обіцяв двацять тисяч війська, а має дві з невеличким лишком... Слов'янин... Слов'яни ще до слова в історії не прийшли і не знаю, чи прийдуть; вони добрі до забави, та не до справи. Або заводять, як баби, або тішаться як божевільні. Зі скрайности у скрайність скачуть. Не розумію тієї породи. Англьо-Сакси, Німці, ми, загалом Германи, це вже люди, а тамті — фі!» — і свиснув своїм звичаєм.

Левенгавпт спокійно пикав люльку. «Не доцінюєте людей, ексцеленціє», — почав. — «Слов'янський світ це якраз та книга несподіванок, на яку ви зволили перед хвилиною натякнути. Чоловік не є такий, яким ми його бачимо, лиш такий, яким він себе чує. А до того всякий про себе, як найкраще думає. Народи також. Шведи зарозумілі дещо».

«Якраз тому й журюся ними. Зарозумілість нашого наймилостивішого може статися трунею Швеції».

«На всякий спосіб це була би не труна, а величній саркофаг», — припечатав розмову генерал Левенгавпт.

Реншільд на хвилину замовк. Вдивлявся у вікно: «Біло і зимно, зимно і біло, біла смерть. Простори, як море, могили, як гори, — величний саркофаг!» — деклямував.

Піпер вертав до своїх паперів. «Лишім, панове, загальну журбу одному, а кождий з нас хай журиться тією частиною, яку приділено йому».

«Одному, себто королеві?» — питався Реншільд.

«А вжеж, що не мені, ані не вам», — відповів Піпер.

«Ха, ха, ха! Гарно він журиться нами. Жиємо гірш наємних вояків, котрим фальшивими грішми платять. Пемо червону горілку по кілька талярів чарка, їмо здохлу конину і мешкаємо, як свинопаси. Дякуємо за таку журу. Ви, панове, як хочете, а я: аде!»

Але завтра той самий Реншільд перший стояв на чолі своїх батальйонів, лаявся, кричав, грозив карами воякам і старшинам, а побачивши здалеку короля, поскакав йому на зустріч, випрямлений, стрункий, гарний, як грецький бог. Не минуло полудне, як у Ромнах одного Шведа не стало.

Вивезли навіть лазарети.

Тільки трупи ледяними очима дивилися слідком за ними.

Богато їх, багато лежить довкола Ромнів, на верху й під снігами... Хто їх почислить і впише в історичний помяник? У ньому місце тільки для великих?

— — — — —
Не так легко пішло діло в козацькій таборі.

Гетьман цим разом мав замикаати похід. Сталося це за згодою короля, найкращий доказ, що король не вірить у сплетні, буцім то гетьман хоче зрадити Шведів.

Не лишав же би його в Ромнах, щоби лекше міг до царя перейти. Біля гетьмана дійсно мало що більше понад дві тисячі козаків лишилося.

За те мав табор великий. Не так військовий, як з родинами і достатками старшинськими.

Набралося того сотні саний, аж страшно. Рушити цей табор з місця тяжче було, ніж двигнути двацятьтисячну армію шведську з гарматами.

Жіноцтво зразу про Гадяч навіть слухати не хотіло. Який це город, які там можна знайти кватири, які вигоди? Нарікали, що на них ніхто не зважає, що кажуть їм як циганам перетягатися з місця на місце. Дорікали чоловікам, що не лишилися на своїх місцях, не потратилиб були ні ранг, ані маєтків.

От Апостол мудрець! Вернув до Миргорода і спокій.

На силу старшини вговорили своїх пань, що тепер війна, що треба слухати приказів своїх вождів, а то можна попасти у велику халепу, бо й гетьман не святець. Довідається і може покарати.

Сонце звертало з полудня, як врешті висунулася з Ромнів довга валка саний. Були звичайні, якими дрова з ліса возять, тільки сильніші і довші, навантажені усяким добром і шкурами, або надехченими полотнами, вкриті. Але були й на високих копаницях, з довгими крилами, з гарно повирізьбленими плечима й химерно повигинаними грудьми, малювані, визолочувані, з будами, або без буд, та за те повні вовчих і медвежих шкур, у яких поринали пані, панночки й діти, пообв'язувані й пообтулювані як кукли, бо мороз був тріскучий, аж свічки займалися в очах.

На переді їхав Мручко зі своєю сотнею. Як ока в голові пильнував скриньок з гетьманським золотом і сріблом. «Отсе і є тая муніція найважливішого калібру, — приговорював, — без котрої на війні, як без рук. Бере-жись!»

Боками скакали на баських конях молодші зі старшин. Приставали

до саний і питалися, хто жінки, а хто знайомої дівчини, як себе по-чувають?

Їхали шляхом, котрим перед якою годиною перейшла шведська армія. Шлях був розбитий, місцями глибоко повиорюваний гарматами, ніби велетенськими плугами, то гладкий із затоками, то знов ямистий, або з кучугурами снігу, бо вітер віяв, ніби хотів зав'язати всякого, хто замість за печею сидіти, сміє виходити йому на зустріч у поле.

Денеде з тих кучугурів торчали задерті в гору копаниці, або дишель, як журавель знімав високо шию, або кінь задирав ноги і костенів.

Стада галок кракали, билися, сварили.

Здалеку виглядало, буцім якась велика, чорна хоругов маяла над валкою.

Гетьман зі своїми сердюками, з половиною тисячки компанійців Кожухівського та ще з сотнею Андріяша замикав тую довгу валку саний, людей, коней, собак і худоби.

Минали церкву, рідли міські будинки, починалися хати передміщан, як нараз з бічних вулиць почулося дике: «І-і-і!» та грімке «гура!» Калмуцькі баранячі кожухи і зелені драгунські каптани вискакували з поперечних вулиць, з садів, з огордів, зпоза хат, як чорти випущені з пекла. Посипалися стріли з калмуцьких луків, засвітили кулі з драгунських ваганів, найжилися списи і блиснули шаблі.

Карлові трабанти окружили гетьмана. Прискочив Орлик, Чуйкевич, Ломиковський. Почався бій, в обороні гетьмана, бо всякий розумів, що Москалям хочеться його живцем узяти. Хтось їм доніс, що Шведи з Ромнів відійшли, а лишився тільки гетьман зі своїми вірними козаками та з табором понад міру й потребу великим. Отож і захотіли вони скористати з доброї нагоди, щоб запопасти того, за якого цар готовий був дати великі гроші і ще більші почести, щоб тільки пімститися на нім, бо ніщо його так не дратувало, як незаспокоєна пімста.

Напад був так несподіваний і напрасний, що годі було в перший мент думати про якийсь плян бою. Стихійно одні скупчилися біля вождя, а другі кинулися на напасників, з шаблями, бо на кулі не було часу ані місця.

Не був це бій, а ціле множество двобоїв дуелів, великий, кривавий герць.

Як заскочені з нечева тигри, кидалися компанійці Кожухівського на ворогів, оден на двох, а то й на трьох навіть, із завзяттям, яке дає чоловікові крайна конечність, билися на шаблі, на ножі, на кулачки, не жаліючи ні нігтів, ні зубів. Напасники, втративши силу першого розгону і тую сміливість, яку дає звичайно наступ, стали подаватися за брами, за ворота, за плоти. Компанійці і туди йшли за ними. Тріщали плоти, валилися ворота, на порогах хат качалися люди в смертельних обіймах, гнули, ломили, кусали себе.

Між тим чотирикутник, що утворився кругом гетьмана на силу і не без страт пробивався вперед, щоб видістатися з вулиці на поле, де можна було зробити вжиток з самопалів.

Гетьман, подаючися, придумував плян тієї несподіваної баталії, коли нараз перед ним знялася курява, ніби буревій від Гадяча на Ромни летів.

Мручкова сотня і сто Андріяшових компанійців летіло гетьманові на поміч. На переді Мручко з шаблею в руці і з проклинами на устах, як бог помсти.

Перешуміли попри чотирикутник, розділилися на двоє і ніби двома мітлами вулицю мели, одні в право, а другі в ліво. Списами пригвождували калмуків до частоколів, шаблями розколупували зелені каптани на двоє, за втікачами з ваганів кулі посиляли.

«От так вам козулупи калмуцькі, оттак вам медляки московські! Провчу я вас, випортки гемонські, як на гетьмана нападати. Бач чого Москва захотіла! А дзюськи не хоч! Не давайте їм пардону хлопці, кінчайте бішених собак, що на чесних людей зпоза плотів скачуть!» — гукав сотник Мручко, кидаючи собою на гетьманському булані від одного боку вулиці до другого.

Сидір біля нього. «Так його іродового випортка за кривди наші, за муки братів, за зруйнований Батурин!» Довго здержувана злість і помста, що в серцях накіпіла, перемінюлася в енергію мязів, нездержану, стихійну.

Від Гадяча знов закурилася дорога.

Вітер нею в Ромни гонив. На санях візник і дві жінки.

Чуйкевич Мотрю пізнав і поскакав на зустріч.

Біля Мотрі сиділа Обидовська.

Обі горіли від морозу і від зворушення.

«А ви чого?» — крикнув Чуйкевич і зараз таки схопився: — «Як можна! Тут небезпечно!»

«Тому й ми тут», — відповіла Мотря.

«Божевільна! Бачиш? Бій!»

«Не балакай багато. Де гетьман?» — і вискочила з саний. За нею Обидовська. Якась куля заблукалася й перелетіла попри них.

«Мотре стривай!» — кричав Чуйкевич і силувався вдержати її біля саний.

«Пусти! Де гетьман — чуєш?»

«В чотирикутнику, перед нами, безпечний».

В чотирикутнику серед трабантів і сердюків сидів на коні гетьман, випрямлений, спокійний, о двацять літ молодший. Даром підбігали до нього то Орлик, то Войнаровський і просили, щоб зіскочив з коня, бо Москалі прицілюються до нього, — не слухав. Казав, що йому з коня краще видно.

«Цей також буцім смерті собі шукає», — шепнув оден із королівських трабантів до свого найближчого сусіда.

«Як наш король».

«Дібралися як зі свічкою в днину».

«І вожд не дурний з нього».

«Гарні прикази дає. Стереблять Москву».

Балакали сміло, бо ніхто їх мови не розумів.

А козаки і справді теребили драгунів і калмуків. Чим раз жалібніше лунало дике «І-і-і!» і чимраз слабше ревіло «гурра!» Не були це вже крики надійної перемоги, лиш болючі верески погрому. Чимраз менше баранячих тулубів і зелених каптанів вискакувало з поперечних вулиць, а чимраз більше людських тіл валялося в снігу. Сніг був не білий, а рудий, як з кервою перемішана каша.

Мотря бігла до чотирикутника, за нею ледви наспівала Обидовська. Обоє лиця паленіли, очі горіли. Виглядали, як Валькірії.

Козаки розступалися перед ними, лиш трабанти загороджували їм дорогу довгими, рівними шаблями.

«Іване Степановичу!» — крикнула Мотря.

Гетьман озирнувся і дав трабантам знак, щоб перепустили пані.

Що лиш тепер зіскочив з коня і подав їм руку.

«А ви тут чого?» — спитав подібно, як Чуйкевич.

«Ваша милосте, кінчайте скорше діло і доганяйте короля!» — говорила, ніби приказувала Мотря.

«Ого! Скучилося королеві за мною?»

«Діло поважне. Переловили ми шпига».

«Без шпигів війни не буває».

«Він Москалям вість про похід на Гадяч подав. Це ви з передньою царською сторожею бетесь, а за нею велика сила йде. Захопите вас».

Гетьман глянув на Мотрю. Коли би хто другий з такою вісткою прийшов, то розпитував би, який це шпиг, де, коли і як зловили, але Мотрі не питав. «Спасибі. Діло дійсно як бачу поважне».

Скочив і казав трубіти до збірки.

«Ще лиш часочок», — просив Мручко, почувши голос сурми. — «Як же їх без науки лишати? Роззухваляться дуже».

Сурмачеві довелося в друге сурмити, щоб відірвати завзятого сотника від останніх Москалів, що все ще ставили опір.

«Овва! Не люблю я такого поспіху», — жалувався Мручко, витираючи шаблю до кінського хребта. — «Не гарно переривати чоловікові діло».

Але довідавшись, на яке тут діло заноситься, гукнув на Сидора. «Бери, сирото, два десятка що кращих моїх козаків і скачи до скринок. Але уважай! Їх, а не Одарки пильнуй. Бере-жись!... А я», — додав, — «на цей раз біля гетьмана залишусь. Може тут краще пригуджусь».

XIX.

Та на цей раз біля гетьмана Мручко не пригудився.

Москалі заняли опущені Ромни і своїм старим звичаєм взяли їх грабувати. Знали, що Роменці заробили дещо на Шведах і козаках за кватири, за їжу, горілку і всякі вислуги і якже воно було би, щоби ці гроші не перелилися в бездонні московські кишені?

Почали їх переливати разом з людською кров'ю і відбираючи гроші відібрали не одному життя.

Тямили Ромни Половців і Татар, але коли би вони балакати вміли, то мабуть і сказали би нам, що воїни Петрові страшніші від тамтих.

Заняті грабіжем, насильством над жінками і безпотрібним кровопроливством «от нічого ділять», навіть не прибували доганяти гетьмана.

Даром командант давав такий приказ, даром сурмачі по цілیم городі бігали й сурмили на збірку. Хоч ти йому до уха труби, то він не рушиться з місця, поки не вкраде, не обрабує і не вб'є.

«От тобі народ!» — жалуввся пузатий майор.

«Дисципліні нікак не понімає».

«Широкая руская натура», — потішав його адютант.

«Колиб нам так ізза тої широкої натури та не було за вузко».

«Тоб то як?»

«В дибах, або у теплі».

«Божа воля».

«Божа і царева», — заспокоювали себе з монгольським фаталізмом. І що їм другого було робити? Тут не що десятого, а що другого треба би було вішати за грабіж та кровопроливство.

І хто це мав робити? Тих кількох старшин, що на війну гляділи як на прикру конечність, а не як нагоду до широкої забави?

Тому то не лиш козацький обоз, але й гетьман зі своїми сердюками й компанійцями щасливо добулися з халепи, в яку так несподівано попали були в Ромнах. Вночі прибули до Липової Долини, якраз в половині дороги з Ромнів до Гадяча. Вся Липова Долина кишіла людьми. Шведами й козаками. Богатом доводилося ночувати під голим небом. Перевертали сани, складали одні біля других, звязували, щоб вітер не порозтручував, захищувалися від бурі і від стужі, як могли. Одного цілого плота, одних воріт у Липовій Долині не лишили.

Була це та славна, люта ніч з 29 на 30 н. ст. грудня, якої найстарші люди на Україні не затирили і про яку діди внукам розказували.

Місцевий священник казав відчинити церкву і цілу ніч правили там молебні і читали часи, щоб хоч деяка часть людий могла таким чином захиститися перед вітром і стужею.

Кругом церкви і скрізь по садах, городах і полях горіли огні. Ломили й рубали безпощадно де яке дерево було, бо й так не було надії, щоб перезимувало щасливо, навіть хрести з могилок приносили, бо Бог гріха простить. Новий хрест вистружеш і поставиш, а як задубіє чоловік, то вже його не поставиш на ноги.

Але й огонь піддавався силі морозу. Ті що сиділи біля нього гріли груди а мерзли в плечі, то знов гріли плечі, а мерзли в груди. Не оден, як тієї ночі не задубів, так зараз таки другої днини на запалення легенив зліг. Навіть горілка у пляшці замерзла, бо кріпкої ти за жадні гроші не дістав, лиш сильно розпуцену водою.

Найвідважніші і найхоробріші вояки попадали в розпуку. То зривалися й гуляли якогось божевільного, до нічого не подібного танка, то підпхавши ноги під себе і знітившись, як карлики які, притулювалися до себе, тісно, дзвонили зубами й вили, поки їм запарі в руки й ноги не позаходили і поки люте зимно не перемінилося в передсмертне тепло. Тоді ввижалося їм весняне сонце, пахли вишневі сади, бреніли бжолі й вони засипляли на віки, щасливі, що позбулися свідомости терпіння. Так застав не одного блідий ранок 30 грудня, так не оден і залишився у тій Липовій Долині, що перемінилася в долину ледяної смерти.

Ранком двигнув гетьман свою невеличку армію і в Русанівці дігнав королівський двір. Король був у бадьорому настрою.

«Алеж бо у вас мороз!» — говорив вітаючи гетьмана.

«Козацький!» — відповів, притакуючи гетьман.

«Дійсно багато дечого у вас на велику міру, край, урожайність землі, літом спека, а зимою мороз. Сподіюсь, що й народ виросте тут до великих діл спосібний».

Гетьман усміхнувся гірко. «Колиб не надія, що так, то чи хотілосяб мені двигати на своїх старечих плечах такий тягар, як нині?»

«Треба, треба!» — повторяв король, доторкаючись пальцями відмороженого обличчя. — «Для будучности живемо, для майбутнього, бо теперішність не цікава, правда, що нецікава?»

Гетьман глянув на короля і в його мутних очах вичитав підтвердження цих слів.

Цей чоловік скучав нині, а цікавився завтра, тільки завтра. Для нього не існувало сього дня, він не хіснувався життям, не пив з його солодкої чаші, цей володар був рабом невідомого.

І гетьманові жаль зробилося його. Оба одною ідеєю жили, народ свій зробити великим. Гетьман двайцять, а король десять літ життя посвятив тій божевільній, якщо не божеській ідеї. Алеж гетьман жив, гетьман у чарівну криницю життя спускався на саме дно, збагнув його тайни, чув як ридає розпука і як регочеться щастя. А цей???

Оба не знатимуть одного, тихомирря, суботнішнього передвечір'я, коли скінчиться робота і полі і в хаті, — закочені вози й плуги, підметене подвіря і ти на воротах стоїш слухаючи, як дзвонять у монастирській церкві вечірні дзвони і як від лісів, живицею і цвітами пахучих, як від хвилястих нив і сонних водних плес тихо наближається ніч, наче велика, чорна кітка з загадочно блискучими очима.

Ні, вони того не знатимуть ніколи. Невідома сила вижбурляла їх з лона вічності, гнала, батожила, перла з силою скитійського вітру і з розгоном тієї стихійної потуги, що ледняками з півночі на полудне пре і оба вони заспокоюються що лиш у могилах...

Мовчки стиснули собі долоні.

Нараз король: «Правда, ваша світлосте, що нема такої твердині, якоїб не можна було здобути».

Гетьман надумувався хвилину. «Є», — сказав рішучим голосом.

«Твердиня, у якій засіла ідея».

«Твердиня, у якій засіла ідея», — повторив король. — «Ваша правда. Вона нездобута. Але вона може розсадити мури й рознести, й на шматки порозривати тих, що її облягають. І розірве... Тільки це мусить бути велика, дуже велика ідея».

Очі його робилися подібними до північної, білої ночі, в яку заснути годі.

«Його душа безсонницею страдає», — погадав собі гетьман, а король котив слово за словом, як криги леду з ледняків у пропасть.

«Боюся, щоб ідеї наші, не були більші наших сил».

Нараз, ніби сам перестрашився того, що сказав, спитав голосом молодечим: «Цар має сестру, правда? Подумайте, ну подумайте собі: які божевільні гадки родяться у вузких людських умах: її хочуть сватати за мене».

І не дожидуючи, що на це відповідь гетьман, кинув йому друге питання: «Ви вчора дерлися з Москалями. Eine nette Emotion, що!»

І знову, не даючи прийти гетьманові до слова кинув третє питання: «Багато людей замерзло нинішньої ночі?»

«Багато», — відповів одним словом гетьман, піднявся з місця і став шептати молитву за усопших...

Король шепотом говорив псалом покаяння.

Вертаючи до свого двора гетьман мимохіть порівнював свою нинішню розмову з королем Карлом з колишньою балачкою з царем Петром.

Оба жбурляли питаннями, як каменюками і не дожидуючи відповіді задавали нові, без звязку, без тих льогічних переходів, до яких ми так привикли. З довгого ланца мечем відтинали поодинокі звена, а решту кидали, як щось зайве, скучне.

Хоч так далеко, а все таки в дечому схожі з собою, — несамовиті.

В Русанівці довелось гетьманові і королеві простояти цілих три доби, щоб люди й коні відпочили трохи.

Та гіркий цей спочинок! Кругом оден біль, оден великий лазарет. Хірурги день і ніч увихалися по таборах, відпиловуючи відморожені пальці, руки й ноги. Верески й зойки такі, що птах на хату не сів би. Одна втома замикала людям повіки. Шведи й козаки були так утомлені, що не спали би хіба тоді, коли би їх самих пилювати.

Мотря не прижмурила очий. Як з криги леду викута снувалася по лазаретах, помагала хірургам, перевязувала рани, кормила й напувала хорих. Обидовська пробувала те саме робити. Але її обімлілою принесли до хати.

«Пощо того, Ганусю?» — говорив її Войнаровський.

«Хотіла робити те, що Мотря».

«Мотря одержима, ти знаєш. Мотрі-людини нема. Це не вона, це

її постанова, а ти, Ганусе, ти ще з життєм рахунків не поводила, ти все ще поранкова зірниця».

«Боюся чи нам вечірових не треба. Ідемо в ніч».

«Якаж бо ти», — відповів і долонею гладив її шовкове волосся.

Не перечив, бо не хотів брехати: «ну бачиш, бачиш, якаж бо ти!» — шепотів, не сміючи наблизитися до неї.

Терпіння, яке чорною струєю розлилося кругом, держало їх здалеку від себе. Здавалося гріхом, збирати мід, тоді як другі саму гореч пили, сам найгіркийший полин.

XX.

Дня другого січня рушили з Русанівки до Гадяча, до того Гадяча, що Шведам нагадував гадюк.

Мороз не попускав. Рипіли сани, скрипіли чоботи по снігу, здавалося земля, замерзаючи наскрізь, скреготала зубами. Ломилося галусся, розколювалися пні дерев, дерева не могли стерпіти стужі і мерли.

Воздух переставав бути собою, замерзав, ось-ось і зітнеться в одну велетенську кригу, в котрій ліси і села, люди і звірята заковязнуть, як мушка в янтарі.

Чулося його тугість, його болючий дотик, віддихаючи вхлипувалося міліони малесеньких іголок, які ранили горло і легені, впилися в кінці пальців і жилами підпливали від серце. Заколять його!

Як виступали з Русанівки, майорів місяць, вузенький, наче серп, що пів сотні жнив відбув. Не світив, не сияв, лиш, як марево, мертвецьки біле, висів на небі... Місяць замерзав... Місяць мертвяк... А сонце де? Вже й до полудня не далеко, а його ще ніхто не бачив. Невжеж і сонце замерзло?

Від дитини привикли до його, — тут воно сходить, а там зайде під вечір. А нині нема! Не прозолоть світлиста, лиш молочне сяєво розливається по снігу. Невжеж і сонце замерзло?

Страшно стає. Холоне душа, не хочеться дальше йти, мерзнути, страдати, — пощо, коли вже й сонця нема і нема нічого, крім одного терпіння. Завмірає, що найсильнішого в чоловіці є, — охота до життя... Ще хвилинка і вона скостеніє, як костеніє, земля, небо, повітря, — усьо.

Повіки, ніби зі студеної бляхи, важкі, що годі двигнути і навіть в очі зимно. Ще тільки під черепом вариться. Думки як у казані бульки вискакують і діваються кудись. Вже ти над ними не пан.

...А колиб так тепер ворог наскочив, — що тоді? Битися?... Як?... Руки заклали, не розтулиш.

Лезва не добудеш із піхви. Пальці до рукоятки примерзнуть. Хіба зі шкірою їх віддереш...

...Так тоді, чи не покластисяб на землю, замкнути очі і притулити лице до снігу.

Гарно як! Земля, хоч і її мороз вyalить, а всеж таки вона твоя мати. Приголубить, і оґріє тебе, вона одна, одніська змилосердиться над тобою.

А колиб так покластися на землю? Як звірина затрована псами, що в передсмертній розпуці кладеться і затулює повіки: роби зі мною, що хоч! Якби так покластися на землю?...

...І чому то Господь крил чоловікові не дав? До Гадяча вже тільки дві милі. Розправив би, майнув і за годинку малу, або-й скорше, сидів би під кришею, та грівся біля огня...

Алеж бо й птахи не видержуть стужі... Летить, летить і нараз, колихнеться, задріжить крило і мов підстрілена в лету, паде у низ. Сани переїзджають і з чорної ганчірки робиться щось червоне.

Багровіє шлях і під черепом багряно, а мороз тріщить. Що хвилини хтось ломився у колінах, і, або горілиць лягав, або лицем припадав до студеного лона матери-землі. Його відтягали на бік, відтирали і вкидали на сани, на яких повно було таких як він замерзляків. Навіть деякі візники позамерзли. Небішки небішків везли. Коні не помічали того, бігли. Перед морозом утікали.

Коло полудня до Гадяча півживими прибули.

Та на диво деякі їзди не спішилися зіскакувати з кульбак.

Чоботи до стремен попримерзали і ноги так задубіли в колінах, що їх треба було знімати. Деяких трупами з коний зняли.

Москалі передмістя Гадячу попалили.

В дооколичних селах пограбували, що на верху було.

Тільки те, що люди заздалегідь сховали, віддоловували тепер і за великі гроші збували, бо гроший було більше, як чого.

Не жалував їх гетьман. Солоно платив за мясо й сало, за хліб і горілку, щоб тільки козаків поставити на ноги.

Найгірша біда з кватирами.

Хоч шведська армія й невеличкі козацькі полки займали чимраз більше сіл і хуторів, більше ніж на це воєнні пляни дозволяли, годі було кожному чоловікові дати над головою дах.

Робили курені зі снігу, як Ескімоси, обливали водою, сніг ледянів і в полудне, коли сонце блисло на годинку, ті домівки сияли, як з алмазу.

Сонце — сонце! Воно не замерзло, воно світить, як світило тоді, коли нас не було і як світитиме, коли нас не стане...

Сонце, сонце!

І в людських душах розгорювалася нова надія і немов іскорка зпід попелища добувалося на верх, жевріло, михтіло, палахкотіло те, що в чоловіці найсильнішого є: охота до життя, до боротьби за його, до побіди.

Самого Гадяча Москалі не здобули.

Зацілів на горбку замок, з високими вартовими вежами, обведений грубим муром і глибоким ровом. На мурі стояли гармати, а в порохівнях лежали кулі і порох.

В погребках бочки старого меду, гори сухарів, колеса воску і лою. В складах чимало сукна, шкір, кожухів, заліза й олова.

Гетьман був дбайливий хазяїн.

Що лиш в Гадячі переконалися Шведи, що він їх не заманював пустими обіцянками, і що лиш тут зрозуміли велетенські страти Батурина.

Гетьман зі своїм двором замешкав на замку. Король також. Він нездужав. Мав відморожене обличчя. Та не зважаючи на те, обїздив села й хутори, в яких стояли його баталіони і часто густо навіть Піпер не знав, де його шукати. Старий канцлер голову собі сушив, укладаючи скрутні дипломатичні пляни, а коли запопав короля і став звирюватися йому, король буцім то вислухував уважно, а тоді завдавав питання, яке з тими мистецькими мереживами затійливих думок не мало ніякого звязку. Піпер працював над тим, яким би то чином короля Августа перетягнути на свій бік і погодити з Ліщинським, а король питався кілька миль буде до Веприка і кілька гармат може бути у Зінкові. «Це прецінь eine Flohfestung — правда?»

Піперови зі злоти жили як посторонки на висках набігли, але його уста всміхалися солодко і він, розкладаючи безрадно руками, виправдувався, що не знає навіть, чи є на світі який Зінків та Веприк.

«Треба знати, ексцеленціє, треба знати! Вони для нас під теперішню пору важніші від Лондону й Парижа».

Кінчилося тим, що король казав собі подати Аякса і з двома-трьома трабантами, або з яким недосвідченим молодим хорунжим як окаяний чвалав полями на те, щоби стрівши московську патрулю звести з нею божевільний бій.

«Нашому наймилостивішому мабуть мороз на мозок бе», — сердився Реншільд.

Піпер затикав долонями уши. «Ексцеленція чули, що я сказав?» — питався його Реншільд.

«Ні, не чув. Мені мороз вдарив на уши», — відповідав Піпер. Левенгавт курив козацьку файку, до якої привик і хвалив собі, нарікаючи тільки що тютюн надто крепкий.

«А ви що на це, генерале», — підступав до нього Реншільд.

«Я — нічого», — відповідав Левенгавт і пускав таку густу хмару диму, що Реншільд кривився і чхаючи зневажав не лиш український тютюн, але й цілу Україну.

«Я гадаю», — казав тоді Левенгавт, — «що другого такого героя як король Карло, Швеція вже не буде мати, а що герой, так само, як і